

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru№118
(19155)2018 чылдың
октябрь 9
вторникХүннүн үнери — 06:48
Ажары — 17:45
Хүн дурту — 10:57

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

ҮНЕЛИГ ТЫВЫШ

Тывада Чеди-Хөл кожуунун девискээ-төөгүнүн эрте-бурунгу тураскаалда-биле байлак черлериниң бирээзи. Бо хуунда Ак-Тал суурнун чурттагызы атолий Кенден эрткен чылын хову ылдарының үезинде үнелиг археолог-тураскаалдарга хамааржыр эрте-бу-гу дайынчы кижиниң ады-биле кады укуштукан чевээн казып тыпкан.

Бурунгу дайынчы-биле кады тывылган ссек, херекселдер база бар. Оларның азында демир тудалыг хүлерден лан паш, бижек, ыяштан кылган би-к хыннары, эзерниң кезектери, де-р эзеңгилер болгаш согуннун адып дүрүптерге, агаарга «сыгырып» чоруур ир баштары тывылган.

Эртемден Л.Н. Гумилевтиң «Хун чо-н төөгүзү» деп номунда полководчу ный Модэниң шериглери ындыг «сы-рар» согуннарны ажыглап турганын кээн. Ол ындыг «сыгырар» согуннары-ле хуннар делегейниң чартыын эжелеп-ан болгай.

Тываның Национал музейиниң архео-логия фондузунда Суглуг-Хем, Хайыракан, галыкты, Кара-Тал болгаш өске-даа вискээрлерден тывылган скиф үезиниң-гүн баштарының коллекциязы бар-рунда ол экспонаттарны тыва эртем-нер, төөгү эртемнериниң кандидатта-М. Маңнай-оол, И. Самбуу, музейниң-гү эртем ажылдакчызы В. Монгуш, орус-темденнер А.Д. Грач, Ю.И. Трифонов, А. Семенов, М.Е. Килуновская болгаш-келер-даа эккеп дужааган.

ЧАА ЭКСКАВАТОР

Уралдың машина тудар заводу-дунуң чаа төлөвилели болур УГЭ-300-адаар, чер узар хымыжының ишкири-кубометр хемчээлдиг гидравликтиг-скаваторну бүдүрүп үндүрген. Бо-лөвилелди 2014 чылда боттандырып-елээн. Ону бүдүрүп кылган соонда, ше-лделерни эрткиже чедир 4 чыл эрткени-гү. Чурт иштинин техниказын баштай-нуурган садып алган «Стройсервис»-компанияның хөмүр-даш уургайларына-га экскаваторну 2018 чылдың ноябрь-да ажыглап эгелээр.

Бо чаа УГЭ-300 экскаваторнун мур-унда улуг хемчээлдиг гидравликтиг-скаваторларны бүдүрер дээн оралда-ышкыннарны ийи-даа катап кылган-рган. Бир дугаарында 1970 чылдарда-Уралмаштын бодунга, а ийи дугаа-рында 21-ги чүс чылдың эгезинде Маг-нитогорскиге кайызы-даа чедишкин чок-олган. Ынчангаш даштыкы чурттарның-гидравликтиг экскаваторлары россияжи-ынокту 100 хуу эжелеп апкан. Чижээ-ээрге, чаңгыс 2017 чылда чурттуң да-г олбаазырадыр үлетпүр бүдүрүлгелери-ер узар хымыжы 4-тен 40 кубометр-едир ишкир хемчээлдиг даштыкы чурт-тарга бүдүрген 351 гидравликтиг экска-ваторну садып алган.

Чаа хевирниң россияжи экскаватору-зеп-чаар, өрт өжүрер, видео-хайгаарал-орудар автоматчылтыг системалар-иле хандыртылган. Экскаваторнун кайда-уураын тодарадып эккээр модульдуг,-ашкаар дериг-херекселдерин авто-маттыг режимге салып болур, диспетчер-ультузу-биле телефон харылзаалыг, кабинасында олурар машиниске эптиг-ылдыр соодукчуну, микроволновканы,-хунар-демирни түбүрүсүн.

Российская
Энергетическая
Неделя 2018

Международный
форум
rusenergyweek.com

РОСКОНГРЕСС

Россияның Президентизи Вла-димир Путин Бүгү-делегейниң «Российжи энергетика неделязы» шуулганың ажылынга киришкеш, чуртка хөмүр-даш тывыжын өстүрүп тургаш, бүгү делегей рыногунга Россияның киржилгезин улгаттыра-рын саналдаан.

Күрүне баштыңының чугаазынга ком-ментарий берип тура, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол амгы үеде республи-када хөмүр-даш бүдүрүлгелери шапкын-хөгжүлдени ап, хөмүр-даш бүдүрер та-лазы-биле Совет Эвилелиниң үезинде-даа турган рекордтары ажып турарын-демдеглээн.

Регионнар аразының «Сибирь дугур-жулгазы» каттыжышкынның даргазы Шолбан Валерьевичиниң бодалы-биле, «Енисей Сибири» төлөвилел өзугаар Кызыл – Курагино демир-оруктуң тудуун-улаштыр Моол биле Кыдатче киир тудар-ын планнааны россияжи хөмүр-дашты-даштыкы чурттарже үндүр садарынга-чугула уjur-дузалыг болуп, Россияның-Президентизиниң салып турар сорулга-зы-биле бүрүн дүгжүп турар.

Бо хуннерде республиканың даг ты-выш үлетпүрү шапкын хөгжээн. «ТДК», «ТЭУК» баз «Межегей хөмүр» компания-лар Улуг-Хемниң хөмүр-даш бассейнин-де канчаар-даа аажок улуг хемчээлдиг

«Российжи энергетика неделязы» шуулган

ТЫВАНЫҢ ХӨМҮРҮН – ДЕЛЕГЕЙ РЫНОГУНЧЕ

хөмүр-даш чыдынын болбаазырадып-турарлар. Оон курлавыры улуг! Чер-адаанда 20 миллиард тонна хөмүр-даш-чыдыны бар. Хөмүр – Тываның эң кол-байлаа. Алызында – боттуң, регион-нун иштики рыногун хандыраындан-аңгыда Россия Федерациязының өске-субъектилеринче база Азия чуртта-рынче «кара алдынны» үндүр садары-регионнун экономикаыг сайзыралының-кол угланышкыннарының бирээзи.

Тываның хөмүр тывыш бүдүрүлгелеринде хөмүр-даш казып тывар ажылды

шапкынчытканын, чаңгыс чижек-биле-бадыткап көргүзөргө, мындыг. Бистиң-шахтерларывыс совет үениң – 1990-чылдың 1 млн. 68 муң тонна рекордун-ашкан. Эрткен чылын, 2017 чылда, республиканың шахтерлары оон 600-муң тонна хөйүнү – ниитизи-биле 1 млн. 634 муң тонна хөмүрнү каскан. Эрткен-чылын 903 муң тонна хөмүр казып тыпкан «Межегей хөмүрнүн» шахтерлары бири-черже үнгөн, а бо чылда «миллионну»-ажа бергеннер.

Бистиң корр.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга-2019

«Шын» солуннун 2019 чылдың чагыдылгазы Тываның-бүгү почта салбырларында бо хуннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче респу-бликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүн-дүлүг чонувусту, бижикилеривисти, номчукчуларывыс-ты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
П6855 — хуу кижилерге	148,91	446,73	893,46
П6860 — организацияларга	158,91	476,73	953,46

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Кышка белеткел

МАЛЧЫН ИЕНИНГ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Чурумалдыг чараш, дел-гем, узун Тестиң унунда, Чыргаланды сумуздун ырак эвесте, Чодураалыг деп черде кыштаг бар. Кыштагның ээзи Александра Сувандии инек, чылгы база шээр малды ажы-төлүңгө өстүрүп берип олурар. Александра Доржуевна дузалакчылары, салгал дамчаан аныяк чылгычылар Владимир Захаров, Маңнай-оол Чаткар хөй малын ажаап-тежээп, кадарып турарлар.

Чодураалыгга кыштаг мал-маган өстүреринге кончуг таарымчалыг чер ол. Малчынарның ижер суу, одаар ыяжы, кезип алыр сигени шупту чоок, аалдан ырак эвесте. Оон девискээринде чыжыргана, чодураа, кызыл-кат, долаана, ыт-кады дээш черле чок-ла кат чок. Езулуг-ла мал тударынга, амыдыраарынга бай-байлак, онзагай-ла оран!

1995-1996 чылдарда, үе нарыдап турда, коданнның улуг ээзи Каадыр Максимович Сувандии (ам бистиң аравыста чок) кончуг шын шилилгени кылгаш, өргөн чок черге оран-саваны, кажаа-хорааны туткаш, ажил-ижин эгелзэн. Ол угун салгаан малчын, оон ада-иези Тес-Хемниң ат-алдарлыг малчынарны — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Максим Дондупович биле Маадыр ие Өнермаа Кежик-Чыргаловна Сувандиилер.

Бо хуннерде кыштагда малга сиден белеткел дооступ турар. Эрес-кашпагай 9 оол 20 хире хонук дургузунда 75-80 тонна

эки шынарлыг мал чемин кезип белеткээш, коданче кирип да-жып, кышка ыяк белеткээнер. Кывар-чаар чүүлдү, техниканы эки белеткеп алганындан ажил кончуг шулуун болган. Ол ышкаш Александра Доржуевнаның ажы-төлүнүн деткимчези база улуг. Бо улуг чымыштыг ажилды огул Эртине Каадыр-оолович, кады төрзөннерин, эштерин эвилел-деп алгаш, шалыпкын кылганы иезинге улуг дөгүм болган.

Сиген ажылы адалгалган-даа болза, инек кажаазын кышка белеткээр, өдек чыыр ажилдар ам-даа уламчылавышаан.

Огунуң удуртулгасы-биле шалыпкын ажилдаан эрес-кежээ оолдарга малчын ие канчаар-даа аажок өөрүп, тракторист Владик Миндиге, Маадыр Нурзатка, Владимир Захаровка, Амир, Роман Севилбааларга, Чайынды Баржайга, Альберт Коданмайга база Евгений, Шоваа Сувандиилерге "Шын" солун таварыштыр четтиргенин илереткен.

Алдынай СОЯН.

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛДЕР

Тывада үлетпүр бараан-нарының бүдүрүлгези 5 хуу өскөн. 2018 чылдың 9 айларында республиканың социал-экономика хөгжүлдесинин баштайгы түннелдери ону бадыткаан дээрзин ТР-ниң Экономика яамызы дыңнаткан.

Эрткен 2017 чылдың бо үезинге деңнээр, 24 хуу хөйүнү азы октябрь 1-ге чедир 1,17 млн. тонна хөмүр-дашты казып тыпканындан аңгыда, үлетпүрнүң өске адырларында база көдүрлүүшкүн бары — бо чылдың онзагай көргүзүү деп демдеглээн.

Болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин аразындан «БТК групп» холдингиге хамааржыр Кызылдың дааранылга фабрикасы 9 айда ажилдың темпизин 34 хуу улгаттырган. Республикада пөс-таавыдан продукция бүдүрүлгези 15 катап көвүдзэн. Россияның Камгалал яамызы дааранылга фабрикасына эки стартты берген. Чаа чагырларны киригени-биле бүдүрүлгениң 40 даараныкчызынга немей ажилчын олуттарның санын ийи катап көвүдөдирин планнаан.

Сайгарлыкчы чорук секторунда элзэн өзүлде демдеглеттинген. Машиналар болгаш дериг-херекселдер септелгези болгаш эптээр-биле холбаалыг угланышкында элзэн чедимчелиг. ТР-ниң Экономика яамызының көргүзүү-биле алырга, эрткен чылдың ол үезинге деңнээр, кылдыганын ажилдарның хемчээли 2,8 катап өскөн.

Аш-чем болбаазырадылга үлетпүрүнүн чамдык адырларында бүдүрүлгө чорудуу элзэн каш катап улгаткан. Өске регионнарже үндүр садар сооткан эът бүдүрүлгези 9 катап көвүдзэн. Бөгүндө «Бай-Хөл» болгаш «Заря» улуг бүдүрүлгө кооперативтеринин ачызында эът адырында хөгжүлдө чедип алдынганын Экономика яамызы демдеглээн.

Республика колбаса кылыгларын бүдүн чартык катап хөйүнү азы ниитизи-биле 190 тонна продукцияны бүдүргөн. 5 чыл бурунгаар ол адырны чурттуң өске регионнарындан хандырыкчылар бүрүнү-биле эжелзэн турган. 2016 чылда Тываның чааа күрүнө-хуу кады эштежилге чорудуу-биле Сукпак суурга 2 муң тонна эътти болбаазырадыр эът комбинатын туткан соонда, байдал өскерилген. Тываның араттарындан мал садып алыр

четкилиг бүдүрүлгө малчынар-дан чиик өртек-биле эът садып ап турган иштиги рыноктуң үүрмек саарлыкчыларын үндүр кызыпкан.

Садыг болгаш ачы-дуза секторунда база эки өскерлиш-киннер бар, 9 айда саарылга тустуунда 2 база 0,8 хуу болган. Тываның Экономика яамызының специалистеринин бодалы-биле алырга, чоннуң боттук орулгаларының чамдызын өстүргөн түннелинде садыг-саарылга көвүдзэн.

Көдээ ажил-агыиының кол өвээ — мал ажил-агыиы 2018 чылдың үшкү кварталын эки дооскан. Эрткен чылдың бо-ла үезинге деңнээр, «Енисейская» куш фабрикасы чыл эгезинден тура 210 тонна куш эддин азы 3,9 катап хөйүнү бүдүргөн. Чуурганы беш катап хөйүнү азы 5,8 миллионну алган.

Республика мыйыстыг бода малдың баш санын көвүдеткен, оон иштинде инектерни — 1,5 хуу азы 3,5 муң баш хөйгө. Эрткен чылын бир инектен 658 литр сүттү сагган болза, бо чылын 758 литр болган. Өвүр, Эрзин, Би-Хем база Таңды кожууннарның ажил-агыиларында сүткүр малдың продуктулуг чоруу элзэн улгаткан. Бо чылдың 9 айында 45 муң тонна сүттү бүдүрүп, эрткен чылдың көргүзүүн 1,8 хуу экижиткен.

ЧЕРНИ ХАЛАС АЛЫР

Регионнуң чааа 1 муңдан эвээш чурттакчылыг суурларга турумчуур күзелдиг кижилер бүрүзүңгө халас черни садыглаашкын чокка бээрин тус чер бот-башкарылга органнарынга чөпшээрзэн эдилгелерни «Чер дугайында» конституция хоойлузунче кириген.

Ол чурум Тывада доктаамал чурттап турар, оон мурнунда күрүнө деткимчези албаан болгаш шилип алганы девискээрде шимчевес өнчүгө хамааржыр кандыг-даа өнчүзү чок кижилерге хамааржыр. Чер алыр күзелдиг кижилер кадастр планындан сонугаан участогунуң схемасының хоолгазын кошкан билдириш-кинни тус чер чагыргазынче кирирге-ле, чедер. Көдээ эрге-чагырга черни бээринин азы ойталаанының чылдагаанын айткан шийтпирни 30 хонук дургузунда хүлээп алыр ужурлуг.

Документини ажилдап кылган ТР-ниң Чер болгаш өнчү хамаарылгаларының яамызы биче суурларны кадагалап

база хөгжүдөр дээр губернатор телевилелин боттандырып биле эдилгелерни киригенин тайылбырлаан. Ол норма биче суурларның чурттакчы чонуну санын көвүдөдүп, суурнуң доозуралын база буураашкыны болдурбас ужурлуг деп специалистер санап турар. Ыланга дээди өөредилге черлерин доозуп алгаш, төрзөн черинче ачанып, бодунуң бажынын түдүк ажилдап, сайгарлыкчы ажилчыл-рудулганы эгелээр дээр аныяктарга дузалыг болур кылдыг өскерилгелерни кириген.

2017 чылда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун идип үндүргени «Чурттап турар суур» телевилелдин бүдүн комплекс айтырыгларының биче рээзинге биче суурларже кижилерге халас черни бээр кириген. Республиканың чааа чагыргазы телевилелди 4 чыл иштинде боттандырап тускай программаны ажилдап кылган 1 муңдан эвээш чурттакчылыг 66 көдээ суурлар программасын кирип турар, оларның он дерт 500-тен эвээш, а сези 250 эвээш чурттакчылыг.

Программаның мурнунда сорулгазы — девискээрлерни катап көдүрүп, экономиктиг хөгжүлдесинге байдалдарны түргүзүр. Телевилелдин кол шийи чедикчи күжү — ол суурларны боттарының чурттакчыларында деп Республика Баштыңы санап турар. Олар бизнес эгелзээр киннерни саналдап, оон өртө үнезинин 1 хууздундан эвээш эвес акша-хөреңгини боттар салыр ужурлуг деп бодалды. Бир эвес кижилер ындыг инвестицияларга белең болза, үдү деткимчени ап болур — муниципалдыг бюджеттен 10 хууну, арткан акша-хөреңгини республика немеп бээр.

Регионнуң эрге-чагыргазы биче суурларны хөгжүдөдөр эң-не нарын болгаш чарыгдалдыг айтырыгларны — социал объектилер, оруктар тудуу болгаш септелгезин, харылза инфраструктуразын база су хандырылганын бодунга алган Республика федералдыг программаларга ынчалдыр идея-кейлиг киришкеш, барык шупту бичии суурларны дүргөн интернет-биле хандырыпкан. Бөгүндө эмнелге албан черлерин — лабораториялар болгаш фельдшер-акушер пунктуларын информатизация коммуникациязының чаа хевиринге кожар ажилдарны чорудуп турар, ынчан көдээ эмчилер телемедицинаның оргаларын ажилдап эгелээр.

ТР-ниң Чаааннар парлалга албаны

АЙТЫРЫГ

ХАРЫ

— Бажыңга бис чүгле 4 азы 5 канал көөр-дүр бис. Халас телевидение дугайында телевизорда медээлерден көрүп дыңнадымыс, ынчалза-даа кырган улус болгаш, оон утказын билбедивис. Бистиң телевизорувус ону көргүзүп шыдаар бе, чок бе? Азы чаа телевизор садып алыр ужур-

луг бис бе? Бир эвес садар апарза, ол халас каналдарны хүлээп алыр бе деп канчап билип алырыл?

В.Н. МОНГУШ,
64 харлыг,
Би-Хем кожуун.

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының кил-дис начальниги Альберт Ховалыгның харыызы:

— 2019 чылда телевидение дамчыдылганының анаа бөдүүн (аналоговый) каналдарын өжүргөш, чурагайлыг телевидение-биле солугу.

Чаа арга-биле телевидение-нының шынарын чаа бедик кадаже көдүрүп шыдаан. Ам бөдүүн ТВ антенна-биле хүлээп алыр эфирлиг телевидение аар өртектег спутник телевидение-нының шынары-биле деңнежи бээр. Бо чаа хевир кижилер бүрүзүңгө чедимчелиг болур. Чурагайлыг теле-дамчыдылганын тыптып келгени-биле Кызылдың чурттакчы чону 20, а республиканың кожууннарының чурттакчылары халас 10 телеканалды көөр аргалыг болур.

Ынак каналдарыңарны арыг, тода көөрү-биле, чурагайлыг

теледамчыдылганы таарыштыр өйлеп, эдип ап болур. Чурагайлыг программаларны көөрүңгө DVB-T2 хемчээлдиг телевизор херек боор, чок болза чурагайлыг тускай немелде кезек (приставка) дузасы-биле эрги телевизорну өйлеп алыр. Ук приставкаларның өртээ Тывада 600-тен 4000 муң рубль чедир, бо дээрге силерниң, шынарлыг телевидениеге коштунарда, чаңгыс катап төлээр акшаңар болур. Оон ыңай айда, чылда төлээр деп кандыг-даа телевизор турбас. Аңаа коштунап алыры-биле тодаргай тайылбыр сүмелерни чурагайлыг

телевидение дамчыдылганын херекселдерин садып турар садыглардан айтырып ап болур силер. Херекселди садып алыр бетинде чүнү канчаар кылырын, чүү херегин садыгжыдан ыла-вылап айтырып алыры чугула. Улуг назылыг улус ажы-төлү дөргүл-төрели-биле сүмелчир алыр. Ол ышкаш тускай специалистерге долгааш, база билит ап болур.

Чурагайлыг эфирлиг дамчыдылга коштунуп алырының дугайында 8-800-220-2002 дүн-хүн чок ажилдаар халас «изиг шугу» телефонун дамчыштыр айтырыл-ларны салып болур силер.

Тывалар шаг-төөгүдөн бээр араганы (тыва арага азы сүт арагазын) инектерниң сүдү элбек турар үеде, чайның үш айында бичии ижер чораан. Чылдың дөрт эргилдезинде мал одарладыр көшкүн амыдырал үезинде хөй кижилер чыгып алгаш, массалык-биле арагалаар үе-шак база тывылбас турган. Оон аңгыда сүт арагазын күзелдиг улус шупту база ишпес чораан. Чүгле 30-40 хардан улгады берген улуг назылыг кижилер ийи-чаңгыс амзап болур. Амыдырал-чуртталгазы шуудап, өгленип, баштанып албаан болгаш 30 хар четпээн аныяк улус дашканы эрнинге безин дээртпес чораанын Тываның улустун чогаалчызы Маадыр-оол Ховалыг бир солунга бижээнин номчукчулар сактыр боор.

Оон бадыткалы кылдыр Россия Федерациязының ниити эредилгезинин хундүлүг ажыл-агакчызы Дамдынчап Ховалыг-ын «Шын» солунга бижээн арагазындан одуругларны сактап болур: «Ол үеде, 1940-1950 чылдарда, корум-чурум аныяк чыгып турган. Чаңгыс-аа чурум үрзэн өөреникчинин дыңналбас. Бичии хажы-ышкын кылыптарга-ла, ада-эзизин келдиртир, хемчээни алыр. Уурнуң чурттакчыларының аразынга безин корум-чурум и турган. Эзирик улус-даа эзүлбес. Суурга чаңгыс бичии садыг турган. Шет ыяштан алган херимниң иштинде 200 литрнин демир доскаарында 96 адустуг спиртти тургузуп каан турар. Садыгжы Сапиян Маадыр-оолович Сат ийи-чаңгыс эргелзэн улус чедип кээрге, тус-тузун хемчээлдиг хымыжын тудуш, «барып узуп эккел» дээр турган. Чон ол спиртти хөйүн-даа амзап чүгле 50 азы 100 граммны адып алыр».

Арагаалашкынның уржуктары

Эзиртир сукуннарже хөлүн эрттир ханылап кире бээр солал аарыг — арагаалашкын эрге бүгү-делегейде эң нарын ийи-чаңгыс амыдыралының бирээзи. Статистиктиг сан-чурагайлар-биле аныяк делегейде бир чылда 5 млн. кижилер өлүп, хорап турар. Эзирик кижилер бодунуң сагыш-сеткилин болгаш психологтуг айдалын тудуп, хайгаарап шыдап алас. Оон түңнелинде бодунуң мы-тынынга четтинер, өске кижини өлүреринден чалданмас, үчү-күш дөгээр, автомашина ашкарып чорааш, орук озал-онанга таваржыр, өг-бүлезинден арлыр, кадык кошкак азы инвадурлар төрүттүнер дээш чыл-агааннарды, уржуктары-ла хөй.

Эрткен 2017 чылда ТР-ниң иштиги херектер сайыды Александр Шурнуң республикада хем-херек үүлгедиишкннеринин дугайында илеткели номчукчуларны бодандырар чадавас. Тывада кем-херек үүлгедиишкннеринин 50 хуузу эзирик кижилер үүлгеткен!!! Колдуунда ар болгаш онза аар херектер бооп турарын полиция ажылдакчылары дыңнадып турар. Эзирик болаачыларның буруузу-биле 90 автоаварияның түңнелинде 50 кижилер чок болган, 145 кижилер янзы-бүрү кемдээшкннерни алган.

«Ыт ишпес ажыг суг-биле» демисел

Бир-ле дугаарында эрге-чагырганың, чурттакчы чонунуң аразында арагаалашкынны болдурбас дээш, ап чорудуп турар кемчеглерин демдеглээр апаар. Арага деп «ногаан чыланга» боой туттуруп, аңаа удурланып шыдап, сагыш-сеткили турум эвес, кошкак кижилерни доктаадыр сорулга-биле Тываның Чазааның үндүрген доктаалын Тыва Республиканың Дээди Хуралы пар...

алган. Садыг черлеринге ону садар шактарын, хуннерин чурмчудуп, шыңгыраткан болгай. Оон кадында дыштаныр хуннерде садары шуут хоруглуг. 2017 чылда ТР-ниң ИХЯ-ның ГИБДД инспекторлары 220 автомашиналарны доктааткаш, спирт холумактыг шынар чок ниитизи-биле 53 тонна арага аймаан хавырган, 24 кеземче херзэн оттурган. Чыдыг чашпан азы наркотиктиг бүдүмелдер садып-саарар чоруктарга удур ителге ажылдарын чоруткан түңнелинде, 106 кем-херек үүлгедикчилери туттурган. 424 наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган.

Бистиң республикада Адалар чөвүлели, Тываның херээженнер эвилели деп 2 кол хөй-ниити организациялары арагалаар чоруктарга удур демисежип турган. Үш чыл бурунгаар «Чоннуң оолдары» деп хөй-ниити шимчээшкнни база немешкен. Тус черниң эрге-чагырга черлеринде янзы-бүрү албан-дужаалдарны ээлеп ажылдап чоруур, дээди эртем-билиглиг Тываның келер үези дээш сагыш човап чоруур, арага деп «аза-шул-буска» хөңнү чок аныяк эрлерден тургустунган шимчээшкн, эрге-хоойлу органның ажылдакчыларының киржилгези-биле 2017 чылда ниитизи-биле 800 хыналданы чоруткан. Садыг-саарылга черлеринге, дыштанылга кезээлерин эрттир турар ресторанның, кафе-барларга чоруткан рейдлерниң үезинде хөй кезинде 16-дан 25 хар чедир аныяк кижилер «элеңтендиң» дыштаныксаар болган. Кызылда пиво садып турар 20-30 хире черлер бар. Ону ажыдып алган хуузуңда сайгарлыкчыларга тонна-тонназы-биле эзиртир сукуннарны саарып, муң-муң акша-төгерик түңнүг орулганы кирип ап, байып турар.

Моон алгаш көөрге, чеже хире аныяк улустар хоорайда ол пиво садып турар барларда кезээниң-не «албаарап» турар-дыр, ону бодап кээрге, муңгаранчыг. Үжен хире харлыг, хып дээн аныяк уруглар, оолдар пиво деп сарыг сугну дөңгейтир ижи, албыстап турарын «Чоннуң оолдарының» кежигүннери полиция ажылдакчылары-биле чеже удаа илеретпээн дээрли. Чамдык пиво садар барларның эзлери-биле эрге-хоойлу органның ажылдакчылары ужурашып чугаалажып, тайылбыр ажылдарын чоруткан түңнелинде, 11 сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазының угланышкынны өскертирин аазаан. 2017 чылда кижиниң амы-тынынга чедер чоруктар 26 хуу, арага болгаш шынар чок эзиртир сукуннар ишкен түңнелинде, хораннанган таварылгалар 35 хуу чедир кызырылганын Кызылдың Тыва үндезин культура төвүнге эрткен хуралга «Чоннуң оолдары» хөй-ниити организациязының төлээзи Сергей Монгуш илеткээн.

«АРАГАНЫҢ ҮСТҮНГЕ ЧАМ ҮНЕР»

Агым сугга амы-тындан чарылганнар саны көвөй, Арагага дүжүп өлгөн кижилерниң оон-даа хөй...

А. Даржай

Арга-дуржулга солчулгазы

Ийи чыл бурунгаар «Элээр Россия» деп төлевилелдин авторлары арага ишпес элээр регионнарның рейтингин үндүргөн. Тиелекчилер 120 баллды алгаш, рейтингже кирер. Негелде ындыг турган. Оон түңнелинде бирги одуругда Соңгу-Кавказтын үш регионнары Чечня, Ингушетия, Дагестан болган. Дараазында черлерже чурттуң төвү Москва болгаш Россияның соңгу найысылалы Санкт-Петербург кирген. Сөөлгү он ажыг чылдарда Россияның бүгү регионнарына арагалаар чоруктар көвүдөп, аңаа удур шыңгы демиселди чорударын хөй-ниитиниң кежигүннери тургузуп, эрге-чагырганың төлээлеринден негеп келген. ССРЭ буступ дүжөр бичии-ле мурнуу чары деп болур, ыраккы 1986 чылда Якутияга херээженнер чөвүлели, а 2000 чылдар эгезинде Санкт-Петербург хоорайга эрге-чагыргага хамаарылга чок болгаш коммерциялыг ажыл чорутпайн турар хөй-ниити шимчээшкннери мындыг шийтирлерни хүлээп алгаш, ажылдап эгелзэн.

Чон аразында массалыг арагалаар чоруктарга удур демиселди бистиң Тыва Республикага чүгле каш чыл бурунгаар шыңгы эгелзэн болганда, өске регионнарның арга-дуржулгазы база эргежок чугула дээрзи билдингир. Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө яамызы, Тываның херээженнер эвилели Санкт-Петербург болгаш Саха-Якут Республиканың арагалаар

нук-оол Монгуш, Тываның Хөй-ниити палатазының даргазы Чимит-Доржу Ондар, Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республикада хөй-ниити организациязының даргазы Долгар Саган-оол сөс алганнар.

Сөөлгү үеде калбаа-биле арагалаар, хөй-ле кем-херек үүлгедип турар улус шупту тывалар боор деп буруудадышкын шыңга дүүшпес. Ийи-чаңгыс кижилерни көргөш, чаңгыс талалыг шийтир үндүрерге, таарымча чок дээрзин хоочуннар демдегледиле. Аныяк-өскөнниң хөй кезин кадык-чаагай амыдыралды суртаалдап, ону шилип алган. Эзиртир сукун чок куда-дойну безин Тывада удаа-дараа эрттир турар. Ылаңгыя тыва спортчуларның делегей ареназынга чедишкннери өөрүнчү. Ону аныяктарга суртаалдавышаан, арагалаашкын-биле демисежир болза, дээштиг болур деп көк баштыг өгбелерниң чугаалаксаан үзел-бодалдарының кол утказы чаңгыс болган.

— «Арагага хөлүн эрттир хандыксаан улус ханы тамыже дүжүп эгелээр-ле, хоочураан арагачылар оон тыттып келир. Оларны эмнеп эгелээр мурнунда нарколог эмчилер ындыг кижилерниң сагыш-сеткилин билип алыр, чоок улугу-биле чугаалажыр дээш оон-даа өске баш бурунгаар профилактика ажылдарын чорудар. Бистиң организациявыс 1990 чылдарның эгезинде Санкт-Петербург хоорайга тургустунган. Ол үелерде назы четпээннер

рудар ачы-дуза чедирер төптүң директору Григорий Латышев арга-дуржулгазы-биле үлешти.

«Кадык Россия — ниити херээвис» деп бүгү Россия чергелиг төлевилелдин башкарыкчызы Ульяна Булдакованың илеткели Тывада хөй-ниити организацияларының улуг сонуургалын оттурган. «Якутия арагалаашкынга удур» деп төлевилел 2000 чылдарда-ла ажылдап эгелзэн. Амгы үеде Саха-Якут Республикада 150 ажыг суурларның аразындан 86 көдээ черлер «Элээр суур» деп хундүлүг атты албан-езу-биле чедип алган. Оон чажыды чүдөл деп айтырып тургустунуп кээр чадавас. Ол дээрге бүгү талазы-биле хөй-ниити шимчээшкннериниң чогаадыкчы база демниг ажылы болур деп келген аалчы илеткелинге чугаалады.

Төрөл чонувус якуттар арагалаашкынга удур демиселдин баштайгы базымнарны база школадан эгелеп алган болду. Башкылар элээр чорукту болгаш наркотиктиг бүдүмелдерге удур демиселди суртаалдаан лекция, беседаларны, тускай ажылдап кылган программаларның дыңнаашкыннарын албан эртери чаагай чаңчыл болу берген. Школага класс шактары, өөредилгилер кинофильмнер, телевидение, радиога ток-шоулар, дамчыдылгалар доктаамал болуп турар. Саха-Якут Республикада билдингир блогерлер интернетте Вконтакте, инстаграм, фейсбук дээш өске-даа социал четкилерде назы четпээннерге арага болгаш наркоманияның хоразын дугайында билдингир-биле бээрге, эки түңнелдерлиг бооп турар.

Тус черниң эрге-чагырга органның база элээр чорукту деткип, материалдыг дузаны көргүзүп эгелзэн. Чижээлээр-ге, бир суурга аныяк кижилер столга арага аймаан делгевейн, кудазын дүжүрер шийтир үндүргөн дижек. Ол-ла хун суурнуң чагырга даргазы 25 муң рубльди өгленишкен оолга, кыска үндүрүп бээр. Бир болза суурда херээженнер чөвүлели ук куда-дойну халас организаастап, эрттир бээр. Чүгле аныяктарның өгленишкени куда-зы эвес, кандыг-даа байырлалды демдегледип тура, арага аймаан делгеп, салыр болза чараш эвес, мөзү-шынар чок чоруун улус мурнунга көргүскениң ол деп бодунуң илеткелинге Саха Якутиядан келген аалчы демдеглээн.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө яамызының база Тываның Херээженнер эвилелиниң эрттиргени амгы үеде чугула айтыры болур арагалаашкын темазына улуг чыыш хуралга, чүге-ле ийик, эрге-хоойлу органның төлээлери келбээни, аңаа киришпээни элдептиг болду. ИХЯ-ның, прокуратураның ажылдакчылары чүге келбээни, оларга дыңнатпааны ол ирги бе азы хамаатыларның эрге-ажыын камгалаар органның ажылының чай чок болганы ол бе?

Боралаа ОНДАР.

СТАТИСТИКАДАН ЧУРАГАЙЛАР

ССРЭ үезинде XI 5 чылдың планы-биле бюджеттин орулгалыг кезээниңче 169 млрд. «эзирик акшалар» кирген. Ындыг-даа болза, ол 5 млн. кижиниң амы-тынын алгаш барган. Эзирик байдалга чокшуп-кыржып тургаш арааш, улай-улай чыл-чылы, ай-айы биле ижил турган түңнелинде арага деп дээрбениң адаанга чуура шаптырып алганнар. (П.П. Шихирев «Арага чок чуртталга» — М., 1988).

1982 чылда спирт биле пивону белеткөп кылырынга 6 млн. тонна ак-тарааны азы кызыл-тасты чарыгдан. Оон аңгыда 1 млн. тонна картофель болгаш чигир свеклазын база арага кылырынга чарыгдан. (П.П. Шихирев «Арага чок чуртталга М. 1988).

чоруктарга удур хемчеглерни ап чорудуп турар хөй-ниити шимчээшкннериниң төлээлерин чалап алгаш, улуг чыышты октябрь 4-те, четверте, Кызылдың Тыва үндезин культура төвүнге эрттирген. Санкт-Петербург хоорайда наркоманияга удур профилактика чорудар хөй-ниитиниң ачы-дуза төвүнүн директору Григорий Латышев, Россияның Президентизинин кадык-камгалалының талазы-биле эгелээшкннериниң «Кадык Россия — ниити херээвис» деп бүгү Россия чергелиг төлевилелиниң башкарыкчызы Ульяна Булдакова, Саха-Якут Республиканың Нам улугуунуң Түбү суурнуң чагырга даргазының оралакчызы Аскалон Егоров бодурунчиг айтырыга хамаарыштыр боттарының санал-оналын кириген.

Хуралдың эгезинде Тываның Баштыңының чанында Хамаатыларның эгелээшкннерин деткир талазы-биле чөвүлелдин удуртукчузу Хо-

аразынга наркомания нептереп турган. Айыылдыг аарыгдан өөреникчилерни камгалап алыры чугула айтырыг апарган. Ынчангаш «Школа айыыл чок чоруктуң ортулуу» деп программаны ажылдап кылгаш, эмчилер, башкылар, психологтар, юристер, журналистерниң болгаш ада-иелерниң киржилгези-биле профилактика ажылдарын чорудуп эгелзэнивис чедишкнниг болган. Наркоманиядан хөй-хөй школачыларны камгалап алыр аргалы болдувус. Бо хуннерде херээжен улус аразында арагалаар чоруктарга удур федералдыг база регионалдыг 3 чыл хуусаалыг төлевилелди ажылдап кылган бис. Ниитизи-биле 60 ажыг программалар, төлевилдерни ажылдап кылган бис. Ол ажыктыг доктаал-саавырларны СНГ азы Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин чурттарында безин боттандырып турар» — деп, Санкт-Петербуртта наркоманияга удур профилактика чо-

Маадырлар аравыста

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИН КАМГАЛАП КААН

Александр Херлиевич Иргит – Россия Федерациясының улус өөредилгезинин тергени (02.03. 2001 чыл), ийи беш чылдың онаалдазын аягы күүсеткен дээш аныяк башкы Ленинчи комсомолдун Төп Комитетинин хүлөр демдээ-биле шаңнаткан (28.01. 1976 чыл).

Ол 1971 чылда Мугур-Аксы ортумах школазын дооскаш, башкылар чедишпези-биле дораан Мөген-Бүрен сес чыл школынга күш-культура башкылап турган. Оон шеригже чоруп-каш, халажып келгеш, дораан Кызылдың башкы училищезинче өөренип кирген. Амгы үеде төрөөн школында үзүктел чок 37 чыл башкылап ажилдап турар.

Маңаа чугаалаар кол чүүл – хоочун башкының аныяк үезинде маадырлыг чорукту кылганы: ол чеди өөреникчинин амызын ап каан. Ол болуушкун меңээ элдепиг болгаш солун болган. 2015 чылда 60 харлаанын демдегеп тура, ынчан душ бооп меңээ чугаалаан. Ол мээң кады төрөөн акым-на болгай, менден чаңгыс хар улуг киж.

– Сен ону канчап дыңнаваан киж боор сен, дуңмам – деп, акым менче хомудаксап көргөн.

– Ону меңээ кым чугаалаан деп. Ол кажан болган чүвөл, акый? – деп айтырдым.

– Журналист киж кайда, чүнү-даа дыңнап олурар эвес чүве бе? – дээш, менден аажок чөгөнгөн ышкыш, чиктигинип, улуг тынгал, чугаазын улам чылай-дыр: – 1976 чылдың ноябрь 7-ниң хүнү. Кышкы дыштанылга үези. Ынчан, хуваалда езугаар, Мөген-Бүрен бажының эң-не ыракта чурттап турар малчыннарның ажи-төлүн аалдарына машина-биле хондур чедирип кааш, эртенінде суурга кара дүне чедип келдим. Ол үеде чүгле чүк машиназынга аргыжар турган бис. Школань директору Өргө Салчак аалдар кезип, өөреникчилер чедирген башкыларга ийи хонук дыштаныр хүн база чөпшээрел каан. Көдээ суурнуң башкылары эртен эрте турар болгай. Даң бажында кудумчуга чорумда, бир өөреникчи: «Башкы, Шегетей өөреникчилери Кара-Белдирже дургуннап чана бергеннер» – деп мындыг. Чайгы үеде безин ынаар аъттыг чорууру дыка берге, а кыжын оон дора.

Шегетей өөреникчилерин кайы башкы чедирер турганыл? Ынчаар бодапкыш, ол-ла дораан партком секретары Сарыг-оол Ховалыгга келдим (амгы үеде ол аравыста чок).

– Суурда чаңгыс-даа машина чок, совхоз директору малчын аалдар кезип чорупкан – деп, партком секретары мындыг.

– Дүүн Мөген-Бүрен бажынче өөреникчилер чедирер чорааш келдивис, дыка соок хүн болган. А Шегетейже чадаг дургуннап чанган өөреникчилер черге доңуп калза канчаар? Оларны сүрбес болза хоржок, дарга. Ынчаарга мээң соомдан машинадан чорудар силер – деп дыңнаткаш, дөрт шак ажи чорда, эки турам-биле чадаг чорупкан мен.

Кышкы хүн караа удаар эвес, дораан карагылап келген. Сооктуң чывары арын-башты аяңнадыр шонуп турар. Эң эки чүве, өөреникчилерин ада-ие-

зи кайда кыштап турарын ыяк билер мен. Эң чоок аал Байыр Иргиттин-не болгай. Кара-Даг бели төнер эвес, күш-культура, спортка школадан тура мергежээр болгаш, маң-биле шошкуп ор мен. Кара-Даг белин ажи маңнааш, Дуруг-Үзүүнде Байыр малчынга ужуражы бердим, ол хоюн бүүрээден ээлдирип алган, чанып ор.

– Хөлчөк доңган бичии оолду көрдүм, башкы. Ооң ыглап чорууру аажок. Аалга хонуп алыңар деп чадап кагдым. Олар мени көрүп кааш, улам дезипкен, доңуп өлзе кончуг-дур харын – деп, ол сагыш човап чугаалады.

чыткылап алган өөреникчилерни тургузу соп, отка чылындырып, хол-будун нугуп, силгип, кара чааскаан үш дүн ортузунда хөдөлип кирипкен. Эң бичии өөреникчи шуут ишти тынныг. Ону ооргазынга чүктөп алгаш, кезек болгаш-ла чаза силгип, нугуп чорааш, 20 ажыг км черге, кышкы соокта, козургай хорумнуг, кылын хөртүктүг тайгага тайып ужул, дүжүп чорааш, эгиш-тыныш-биле, көк суг дер дүшкен, эдиртип алган өөреникчилери шүжүлзэн, ыглашкан, даңчырып орда Лама-Хүрүнүң аалына келген.

Лама-Хүрүнүң уруглары: Саяна (8 класс), дуңмазы Саара

кетпээр киж боор мен» дээр бодал башка чык дээр.

Күш-культура болгаш спортчу базым – тиелелгеже чүткүлдү бадыткаан. Улуг шуурганга таварышкыш, черге доңуп кал часкаш, бажыңыга ол чүгле тынныг чанып келген, эът-кеш чуурулган, калбак-кеш чыдыпкан.

Байырлал соонда дүвүренчиг медээ келген: Совхоз конторазында хурал чоруп турар. Александр Иргиттин херзэн сайгарар дээр-дир! Колхоз ди-

сандр Иргитке өөрүшкүзүндө илеретпээр. Аныяк башкының биче сеткилдин, тура-соруу-туун кым-даа ожааваан.

Ол үениң удуртукчуларында арткан улуг дарга Намы Иргитович Шой-оол (боттуң-на төрөлүм-даа бар) ол дугайын билер: «Ынчан мелегей болган-дыр бис, дуңмам. Ол ам эрткен-барган үдир» – дээр.

Оон бээр хөй үе эрткен, хөй-ле хемнер шулурады ахкан. Ынчангы аныяк башкының амы-тын ап каан чеди өөреникчи онча-менди, төрөөн черини ажил-ишчи кижилери болуп, амгы үеде аас-кежиктиг ада-иелер болган.

– Бир катап, авамга бо таварылганы чугаалап бээримге: «Ал-бодун дириг артканы эки болган-дыр, оғлум» – дээр, караанын чажын чоткан. Кижиниң иези дег эриг баарлыг киж чок-тур дуңмам – дээр, акым улуг тынган.

2017 чылда «Центр Азии» со-лунга орус дыл кырынга ук материал үнгөн. Тыва Республиканы өөредилге сайыды турган сөөлүндө «Башкы» журналды орус дылда сөзүглелин редактору турган Александр Морозов ону номчааш, чүгле бажын чайып каан.

Мөген-Бүрен школынын хоочун башкызы Александр Херлиевич Иргит төрөөн коллективинде ак сеткилдиг ажилдап, каш чыл бурунгаар өөреникчилеринин уран кылыгларын республика чергелиг делгелгеге кириштирип, шаңналдыг черни ап келген. Ол база чедишкин-дир.

Эрткен 90 чылдар үезинде, ада-иелеринин үрели берген стол, сандай дээр чүүлдерин күш-ажыл кичээлинде эки тура-биле септедип, оолдарны дузаарга, биче сеткилдиг болурунга өөредип, кижизидип келген. «Чурттаары – шөл киж кылаштаары эвес», «Киж болуру чажындан, аът болуру кулунундан» дижир. Акым бичизинден тура дузаарга, биче сеткилдиг, эрес-кашпагай, угаангы-сагынгы-даа киж.

Чуртталганың шуурганы база кончуг-ла-дыр, ону база шыдажып эртип, күжүр акым чуртталла чор. Кижинин эки талазын чүгле өлгөн соонда билип, чок кижини дээрже чедир мактаар чорук амгы үеде тергидеп турар. А дириг чорда кижини чүгле бактаар, чөмөлээр, адааргаар...

Удавас Мөген-Бүрен школынын 80 чылы. Төрөөн коллективинин төөгүзүңгө кылган маадырлыг чоруу – акымның сеткилинде сылдыс дег чырып, чайнап чоруур. Езулуг маадырлыг чорукту кылган хоочун башкыга күрүнө шаңналын тыпсып, өөрүп четтиргенивисти илередип көрзүвүссө кандыгыл?

Лидия ИРГИТ,
хоочун журналист.

Александр Иргит (солагай талазында) Мөген-Бүрен школынын башкылары-биле.

Шегетейже дургуннап, дескен өөреникчилеринин аттары бо: Саяна Лама-Хүрү (8 класс), ооң дуңмазы Саара Лама-Хүрү (7 класс), Мөңгүн-оол Мижидек (6 класс), ооң дуңмазы Адыг-оол Мижидек (5 класс), Айлаңмаа Намы (4 класс), Эзир-оол Хүлөр-оол (3 класс), ооң дуңмазы Хүлөр (1 класс).

– Өөреникчилер аалдарында четкен ирги бе, кайы орук-биле чорупкан ирги, акым? – деп малчынды айтырдым.

– Аалдар аразы оранчок деп бил, оларның чедери берге. Кара-Белдир талыгыр болгай. Сыннар кырлап, хая-даштыг тайга кыры-биле дорт чоруткан чадавас. Доңган-дожааны аргажок чорду.

Ону дыңнааш, Александр Херлиевич улам дүвүрзэн. Оруктуң уг-шии көзүлбестеп, дүмбей дүшкен, хорум-даштыг оруктар-биле ужа-тура халып чорда, ээн тайгада бөрүлеринин улужары кедерей берген. Хар адаандан даштар тып алгаш, ону дагдадыр соктап чорааш, берге оруктун кезин эртип келгеш, чаза черде чадагай кажаага таваржып келген. Мында канчап удуп чыдып алган деп боларын, доңуп өлгөй-ле. Канчап билер дээр, ол боду тааклы тыртпас болгаш, орук ара малчынды дилеп алган серенгизин шапкаш, иштинче хандыр бакылаарга, кажааның азында бөкпөлөштор чыдыпкан. Сүлдө-ле бо!

– Туруңар! Чүге мында чыдыр силер? – дээр, оларны тургузу тырткан. Шимчээр-даа киж чок, чожап, хол-буду сырайып калган, көжээр кижилер.

Ооң арны-бажы изиш дээр. Дыка дүргөн кажаа ыяжын хоора соп, арай деп каш шетчигешти сый теп тургаш, от кыпсы каапкан. Кыр-кырындан баскылаштыр

(7 класс) бичиилерин черге каапкаш, боттары шагда-ла чанып келген, удуп чытканнар. Бичиилери оруктан аскаш, чазага үне бергеш, могап-шылап, доңгаш, чыдыпканнары ол. Малчын туруп, от кыпсып, изиг чем белеткээр. А башкы өөреникчилеринин үжүге берген хол-будун, арны-бажын ам-даа нугуп, дүрбүп, демги чүктөп алган оғлум ам-на деткерип апкан. Александр Иргит дургуннап чанган өөреникчилеринин тынын шак ынчаар камгалап, оларны ада-иезинге хүлээдип берген. Суурдан үнгөш, чүгле Даг-Белин кежир чорууру безин талыгыр турда, а Ортаа-Шегетей, Ак-Хем кыры, Тоолайты бүүрээлерин кешкеш, Кара-Даг аалдарына чедип алыры аъттыг кижиге безин берге болгай, чеже арт-сын, улуг тайгалар ажар-дыр. Даңны атсы могап-шылаан башкы даң бажында дедир Кызыл-Хая суурже канчап чедип алырын бодап кээр, орук талыгыр. Малчыннарда аът-хөл чок эвес, башкыны ушкарып чедирип каар бодал кымның-даа бажынга кирбээр.

Дескен өөреникчилер дугайында партком секретары дыңнадыгы алган-даа болза, аныяк башкының соондан машина-даа чорутпаан. Ноябрь 7-ниң хүнүндө көдээ суурнуң башкылары, көдээ ишчилер кидин түлүк байырлаан. Александр Иргит дедир суурже чадаг баскаш чыдыпкан. Тайга тайгазынга чоруп орда, улуг шуурган хеп-хенертен келгеш, орукту хөртүктөй шаап, чер-дээр көзүлбес дүвү-хатка дүргөн кылаштаар ужул чок. Өөреникчилер дезипкен деп дыңнааш, аныяк башкының угаанынга чылыг хеп сагыжыга кирбээр, чик чуга хеви-биле чорупканын ам кээр сактып: «Оода кышкы хевим канчап

ректору Шыдыраа Саая: «Силер чазага чадагай кажааны үрөп, одапкан-дыр силер, Александр Херлиевич. Бо черде ыт кагар ыяш чогул билбес эвес сен. Ол кажааны бүрүнү-биле төлээр сен, ажилдан сени үндүрер херек, күрүңгө когарал кылган! Шуут домзактаар ужулгуп кижидир сен, харын!» – дээр, партком секретары, школа директору шыңгы айтырыг көдүргөн. Ол хурал-даа дүвүренчиг байдалга эрткен. Аныяк башкы шыңгы бодангаш, дидим харыны берген: «Бир эвес чеди өөреникчи черге шупту доңуп өлүп калган болза, кым харылаарыл? Чогул-на мээр дорт хүлээлгем-даа эвес, эки турам-биле маңнап чорупкаш, дедир кел чыткаш, бодум доңуп өл частым. Машина чүге чорутпаан силер, 30 ажыг км черге маңнап, кыжын соокта, бөрүлерге база таваржып чордум. Кажаа ыяжы дээрже, каш шет тура соккаш одапканым шын, ону өжөгөззэн одапкан эвес мен» – деп шынын чугаалаан.

– Александр Херлиевич, чеди өөреникчи доңуп кал часкан деп чугааң соктап, билдин бе!

Хурал ынчаар доозулган. Өөреникчилеринин амызын камгалап каан аныяк башкының бодун буруудаткаш, доңгулда берип каан. Маадырлыг чорук кылып каан башкының херээ совет үеде ынчаар бастынган.

Кажан ол 60 харлап тургаш, ынчангы хомудаан сеткилин журналист дуңмазы меңээ 2015 чылда тоожуп бээр, акымны дыка кээрпеп көрдүм. Крыловтун «Адыг биле чалча» деп баснясында хаанның бодун камгалап каарга, адыгның кежин чүге үрөп кагдың дээр, чалчазын буруудаткан дег чүве болган. Чеди өөреникчинин ада-иези чүү-даа болбаан ынчанга...

Щукинчилерниң 40 чылынга

САЛЫМ-ЧОЛУМ ТЕАТР-БИЛЕ ДОҢНАШКАН

Школа дооскан соонда, салым-чолум чайгаар-ла Москва хоорайда Щукин аттыг театрның дээди өөрөдиге черинге өөрө-нир тыва оолдар, кыстар-биле доңнажы берген. Ол-че кирериниң шылгалдазы кончуг шыңгыы болгаш аңаа өөреникссэннер-ле хей болган. Оларның аразындан 18 оолдар, кыстар шилиттинип, делегейде сураглыг театр школазынга тыва национал студияның сургуулдары болу берген бис.

1973 чылдың август айның хүнү. Бот-боттарывыс билишпес оолдар, кыс-кызылдың автовокзалын-кежээлтикей чыгып кел-вис. Бисти ада-иелеривис, елдеривис, эш-өөрүвүс үдөп. Чаагайы кончуг улуг, бедик чак автобуска олурупкаш, экан хоорай кайы сен дээш, мчеп үнүптүвүс. Орук дур-чугаа-сооттуг, хире-хире-таш-ла каттыра бээр, (а ол-хының тускайын канчаар), мчегир, шоваа сергээ кончуг өскелеривистен ылгалып. Ол чанында гитаралап ой-чораан шала сарыгымаар, ыр шырайлыг оол-биле, мээң чуг эки билирим "Күскү сесер-ке" деп ыры баштады тыва-парны барык-ла Абакан хо-киир хостуг шөлзэн ырлаш-тар. Чаңгыс-ла элдеп чүве, ол-обустуң пассажирлеринден-и-даа оларга сагындырып-бээни.

Москвага чеде бергеш, элзэн-эрткенде, бот-боттарывыс чуг эки таныыр, билер апар-бис. Курстуң эң улуу Бай-гадан Александр Салчак-ий, а мен эң-не бичиизи бол-и. Чогум-на ынчаар таныш-ирганыыста, бир-ле дугаар-обустап ыдык Саян дагларын-ыр ырлажып ашкан ийи щу-чи: тыва национал студияның-агаралдары, студент амы-ралдың кончуг идепкейлиг-жикчилери, уран таланты-г, тускай каткылыг Виктор-ксыл биле Чөөн-Хемчиктиң-и суурдан топтуг-томаанныг-ександр Ондар (Шеми) олар-пганныр.

"Шынның" бөгүнгү үндүрүл-инге 1978 чылда Москваның-3. Щукин аттыг театр училище-ни (Дээди өөрөдиге чери) кы-л-диплом-биле дооскан. Тыва-спубликаның улустуң артизи-ктор Оюнович Наксылдың-тайында кыска таныштыра-аптарын чөпшээрер көрүңер,-гим номчукчу.

Виктор Оюнович Наксыл-54 чылда Тыва автономнуг-пастың Бай-Тайга кожуунунуң-эли суурунга төрүттүнген. Чиизинден-не ооң уран талан-зын чоок кижилери магадаар: боду таарыштыр сценаны-лып алгаш, чыгып келген-релдериниң мурнунга билер-ырларын ырлаар, шүүлүктөр-и-гаалаар, танцылаар турган.

Виктор Оюнович Чаа-Хөл ор-мак школазын дооскан соон-а, механик мергежилди чедип-ган. Мергежилин аайы-биле-кылдап тура, эртем-билиин-там бедидип, эмчи институтун-е кирип, өөрөдигезин улам-ылаар деп шийтпирге келген. Иччалза-даа хеп-хенертен ар-ист болур күзел аңаа кыптыга-ерген: ол өйде Москвада Б.В. Щукин аттыг театр училище-инге тыва национал студияга-өренир күзелдигерни чыып-ууар чарлал республика со-уунарынга үнүп келген. Виктор-наксыл чарлалда негелдер-зугаар белеткенип алгаш, чо-уур шылгалданы кончуг чи-

ги-биле эртип, салым-чолунга-канчаар-даа аажок өскерилгени-кылган.

Щукинчи Викторнуң студент-амыдыралы уттундурбас бо-луушкуннар болгаш кайгамчык-ужуражылгалар-биле байлак-эрткен. Ол бирги курска-ла-бодунуң уран талантызы-биле-алдарлыг "Щуканың" башкы-ларын кайгады берген. Сөс-домакты тода, билдингир чугаа-лаар, орус дылды эки билер-болгаш, аңаа өөрениринге чиик-

Испан драматурга М. Сервантестиниң "Дон-Кихот" деп шиизинде Дон-Кихоттун ролунда.

болган. Өөренип эрткен беш-чылдарның дургузунда Вик-тор Оюнович бичи-даа хостуг-үелер хилис эрттирбейн, театр-лар-биле байлак Москваның-театрларының ол үеде репер-туарларында шиилерниң хей-кезиин көрүп каапкан дизе, черле хөөредиг болбас. Тыва-щукинчилерге болгаш Виктор-Наксылга ындыг сонуургалды-болгаш чагыг сүмени тыва на-ционал студияның удуртукчузу, РСФСР-ниң уран чүүлүнүң-алдарлыг ажилдакчызы, доцент-Татьяна Кирилловна Коптева-чүглөп каан.

Ол-ла бүгү көрүп келген ши-илери белеткеп турган диплом-шиилерде овор-хевирлерни-тургузарынга улуг салдарлыг-болганы чугаажок. Тыва на-ционал студияның япон дра-матурга Магосмонтикамацунуң- "Ынакшааннарның четкилер-ортулуунга амы-тынынга чет-тингени", башкир драматурга-Мустай Каримниң "Ай туттур-ган дүне", француз драматурга-Эжен Лабиштиң "Терезин шля-па", немец драматурга Фридрих-Шиллерниң "Кара сагыш болгаш-ханы ынакшыл" деп диплом-шиилеринде көрүкчүлерниң са-

гыш-сеткилин хайныктырыптар-овур-хевирлерни чедишкенин-ойнаан.

1978 чылдың күзүнүнде бис-тер, щукинчилер, тыва театры-үндөзилеп тургузарынга тывын-гыр, сагынгыр чоруун көргүзүп, чогаадкчы уран талантызы-биле көрүкчүлерниң сонуурга-лын чаалап алган алдар-аттыг-хоочун артистерниң болгаш-оларның идегелдиг болгаш-бүзүрелдиг салгакчыларының-чалгыннарының адаанга ажил-даар аас-кежиктиг болган бис. Оларга тыва театрының-үндөзилекчилери Виктор Кө-оол, Кара-кыс, Максим Мун-зуктар, Николай Өлзей-оол, Хүргүлек Конгар, Борис Бады-Сагаан, Екатерина Кенденбиль, Александр Тавакай, Ооржак-Чөлбөеней, Галина Дүгержаа, Сиин-оол Оюн, Анна, Хертек-Шириин-оолдар, Дарый, Ча-дамба Монгуштар, Ляндуп Со-лун-оол болгаш өскелер-даа-хамааржыр. Щукинчи Виктор-Наксыл ажилдап эгелзэн баш-тайгы чылындан-на бодунуң-чогаадкчы уран талантызы-биле тыва театрының ынчан-гы удуртулгазының болгаш-көрүкчүлерниң сонуургалын-чайгаар-ла чаалап ал эгелзэн. Ол артист эш-өөрүнүң аразын-дан бот-тускайлаң талантылы, онзагай бедик профессиона-артисчи мергежилди-биле-ылгалып, көрүкчүлерниң са-гыш-сеткилинге уттундурбайн-артып каар янзы-бүрү овор-хе-вирлерни тыва театрының-сценазында ойнап турар. Оларга-Ж.Б. Мольерниң "Скапенниң-үүлгедиглеринде" Скапен, Р. Куниниң "Акша, акша, акша...", деп каттырынчыг шиизинде-бөдүүн бухгалтер Генри Пер-кинс, В. Шекспирниң "Ромео-биле Джульеттазында" граф Ка-пулетти, А. Вампиловтуң "Шагда, шагда, чоокта чаа-ла..." деп ши-изинде Дергачев, А. Цагарелиниң "Ханума" деп хөгжүмнүг ши-изинде аристократ князь Ван-Пантиашили, Б. Васильевтиң "Кымны силер, кырганныр?" деп драманың чааскаан арт-кан кырган Касьян Нефедович, А. Ооржактың "Челзэш биле-Идегел" деп хөгжүмнүг дра-манында ада Каң-оол болгаш-өске-даа хей шиилерде ойнаан-овур-хевирлери хамааржыр.

Щукинчи Виктор Наксыл чүглө-талантылыг артист звес, а дур-жулгалыг, сагынгыр, тывынгыр-удуртукчу болуп база ажилдаан.

Грузин драматурга А. Цагарелиниң "Ханума" деп ши-изинде Князь Пантиашили — ТР-ниң улустуң артизи Виктор Наксыл Ханума — ТР-ниң алдарлыг артизи Олимпиада Чыгырал.

Ол барык-ла он бир чылдарның-дургузунда Тыва Республиканың-культура сайыдының ора-лакчызынга ажилдап, а ооң-соонда культура сайыдының-хүлээлгезин күүседип кел-ген. Ол аңаа ажилдап тур-гаш РФ-тиң Президентизиниң-чанында Россияның күрүне-ажылдакчыларының Акаде-миязынга өөренип, ону че-дишкенин дооскан. А 2007-чылда тыва театрының кол-режиссеру, РФ-тиң алдарлыг, ТР-ниң улустуң артизи, Тываның-Күрүне шаңналының лауреады, Моолдун уран чүүлүнүң алдар-лыг ажилдакчызы, чаңгыс курс-чузу Алексей Ооржактың чалаа-ны-биле катап Тываның В. Кө-оол аттыг национал хөгжүм-шии-театрынга ажилдай берген. Ол-театрының чогаадкчы болгаш-хей-ниити ажилдарында идеп-кейлиг киржип турар.

Виктор Оюнович Наксыл-Москвага Б.В. Щукин аттыг театр-

Тыва-Республиканың-улустуң артизи-Виктор Наксыл.

болгаш ойнап турар овор-хевир-лери көрүкчүлерниң сагыш-сет-килин доюлдурган. Олар Виктор-Оюнович Наксылды канчаар-даа-аажок хүндүлөп, ону үргүлчү-"Хүндүлүг башкывыс" деп чор-гаарал-биле адап чоруурлар. Ооң өөреникчилери ам бо-хүннерде тыва көрүкчүлерниң-сонуургалын чаалап алган ынак-артистери болуп, чогаадк-чы хей-аът көдүрлүүшкүнүг-ажылдап чоруурлар. Оларның-аразында Күрүнениң бедик ал-дар-аттарын, шаңналдарын, Бүгү-делегей болгаш региональ-дыг театр фестивалдарында-шаңналдыг черлерни чаалап-алганнар бар. Оларга амгы-үеде тыва театрының директору, Тыва Республиканың улустуң

Щукинчилер Виктор Наксыл биле Александр Салчак-сценаже ойнап үнериниң мурнунда.

уран чүүлүнүң сургуулу тургаш, бистин тыва студияның адын-сыкпайн, дөрт чыл иштинде-Станиславский аттыг стипендияның-эдилекчизи болуп, театр өөре-дилге чериниң тергийн эки-студентилериниң санынга ки-рип, кызымаккай тура-соруктуг-өөренген. Ооң чедип алган-мергежилдинге ханы бердингени, ону эки билири кедизинде-барып боду ышкаш күзелдиг, тыва-оолдар, кыстарны театр уран-чүүлүнүң тускай чажыттарынга-өөредип, делегейде сураглыг-театр башкылары-биле эгин-кожа ажилдап турган чылдары-нда бадыткаттыганын. Ол дээр-ге 1994 чылда Санкт-Петербург-хоорайның театр уран чүүл-академиязының дуржулгалыг-башкызы, доцент Анатолий-Самойлович Шведерскийниң-доостурган тыва национал-студиязының сургуулдары-дыр. Кажан 1990 чылда шилиттин-ген тыва оолдар, кыстар аңаа-өөрени бергенде, Виктор Ою-нович оларга тыва дыл башкылап, сургуулдарның сцена культу-разын, актер мергежилин чажыт-тарын шигээдип алырынга улуг-күжүн кириген. Түңнелинде тыва-национал студияның төрзэн-Тыванының көрүкчүлеринге-ойнап, бараалгадып келгени-Ж.Б. Мольерниң "Жорж Данден", Р. Киплингнн "Бодунуң бажын-боду билер диис", А. Кассо-наның "Черлик" деп диплом-шиилеринде бышкан билиг-ни-чедип алган доозукчу аныяк-артистерниң чугаалап турар-сөс-домаа, шимчээшкенини

артизи Станислав Ириль, Тыва-Республиканың болгаш Са-ха-Якут Республиканың ал-дарлыг артизи, делегейде-кино уран чүүлүндө ады алгы-берген Эдуард Ондар, Тыва-Республиканың алдарлыг арти-стери Саяна Оюн, Ляна Өндүр, Олег Сат хамааржыр. Бо-ла-бүгү чедишкенинде Виктор-Оюнович Наксылдың үлүг-хуузу-бар дээрзинге чигизингир турбас.

Ам бо хүннерде Виктор Ою-нович Наксыл щукинчи адын-бедик тудуп, адак-бышкаа-чик-сергек, өөреникчилериниң а-разында, тыва театрының аңгы-аңгы-чылдарда салгалдары-биле-эгин кожа ажилдап, тыва көрү-кчүлерниң сагыш-сеткилинге-артып каар овор-хевирлерни-театрының сценазында ойнап-чоруур. Тыва театрың чаа, ээлчеглиг 83-кү театр сезонунда-Тыва Республиканың улустуң-артизи, щукинчи Виктор На-ксыл билдингир Күрүне ажил-дакчызы, РФ-тиң болгаш ТР-ниң культуразының алдарлыг-ажылдакчызы, Тываның Күрүне-шаңналының лауреады, драма-тург, чаңгыс курсчузу Чылгычы-Ондарның "Уя" деп шиизинде-ойнап турар.

Александр ШОЮН, Россияның Журналистер, Театр ажилдакчыларының-болгаш Чогаалчылар-эвилелдериниң кежигүнү, Тыва Республиканың культу-разының алдарлыг ажил-дакчызы, "Алдын-Кушкаш" урулгар сеткүүлүнүң кол-редактору, чаңгыс курсчузу.

Тывага политиктиг репрессияларже чаа көрүш

ҮЕНИҢ ШАПКЫНЧЫЗЫ

Билдингир публицист, элзэн хөй ниитилел-политиктиг номнарның автору Валерий Ховалыгович Кара-оол чаа номну бижип дооскан. Күрүнө ажилдакчызы, баштайгы тыва банкир, көм-буруу чок черге нүгүлдөткөш, «Тостуң херээнге» таваржып, 1938 чылдың октябрь 16-да бооладып шииттирген. Оюн Чырандай оглу Танчайның салым-чолу болгаш эрткен оруунуң дугайында бо номну Тыва Арат Республика үезинде хайлыг, каргыштыг репрессияга таварышкан өске-даа кижилерге база турскаадып бижээн. Репрессияның эң кедерээн үези болур 1938 чылда «Тостуң херээн» үндөзүн чок черге органиастаан Оңза судтуң шииткели-биле тыва күрүнени баштап турган Сат Чурмит-Тажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол болгаш өске-даа улусту, ооң иштинде ынчан Тыва банкының удуртукчузу турган Оюн Танчайны, шупту тос кижини шииткен, оларның чедизин боолап каан, ийи кижини сес-сес чылдарда хосталгазын казып шииткен.

Номнуң кол маадыры кылдыр автор Оюн Танчайны шилеп алгаш, оон намдарын, эрткен оруун, ооң ажы-төлүнүн, үре-салгалының төөгүзүн, амгы үеде байдалын ханы сайгарып көргөн. «Тостуң херээн» канчаар эрткен, ол үениң политиктиг байдалын база бижимел үндөзүннерге, архив материалдарына даянып алгаш, номчукчуңуң сагыш-сеткилинге дээштиг кылдыр чуруп бижээн. Черле ынчаш, Тывага репрессия темазын көргүскөн номнар, чүүлдерден бо ном дөлгөрөңгейи-биле, сайгарылганың дөлгөм-ханызы-биле онзагайланып турар. Удавас, октябрь 30-де, Политиктиг репрессиялардан качыгданнарның турскаал хуну. Аңаа уткуштур чаа номдан үзүндүнү номчукчуларның кичээнгейинге бараалгадыр-дыр бис.

Оюн Танчайның 125 харлаанынга болгаш ханныг репрессияга таварышканындан бээр 80 чыл болганынга база ооң хилинчек көргөн ажы-төлүңе турскааттым.

Автор

...Кара нүгүл туттурар
хүн черле келир.
Ханныг чажыт илерээр
хүн черле келир.
Алдар-адым агартыр
хүн черле келир.
Актыг шынныым йөрээдир
хүн черле келир.
Монгуш Буян-Бадаргының
сөөлгү шүлүктеринден.

ЭГЕ СӨС

Тыва Арат Республиканың ындыг-ла узун эвес төөгүзүндө коргунчуг-сүртенчиг, хан-биле бижиттинген, каргыш-биле долдунган арыннар бар. Чугаа болза халаптыг хайлыг кара репрессиялар дугайында чоруп турар. Тывага болган репрессияны ССРЭ-ге болгаш Моолга болган репрессияларның үлегер-чижээ-биле, оларны өттүндүр кылган деп санап турары чөптүг. Политиктиг репрессиялар ТАР үезинде, 1920 чылдарның төнчүзүндө-ле эгелээш, 1938 чылда чурттуң удуртулгазынга турган элзэн хөй кижини узуткап шаажылааны-биле дээди чадазынга четкеш, 40 чылдарда-даа соксавайн, ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының соонда, Сталиннің өлүмүңе чедир, харын-даа ооң бичии соонда безин, уламчылап келген. 1960 чылдарда дыка хөй репрессиялаткан кижилерни агарткан-даа болза, ол дугайында каяа-даа чарлаваан, бо темага дээр совет үеде, ылаңгыя Сталинге чүдүүр чорукту сойгалаан партияжи удуртукчу Н.С. Хрущев дүжүрткен соонда, херек кырында хоруглуг турган-на болгай. Чурмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай дээн чижектиг аттарны дыңнаан, оларны «контрлар», «төрзүн чуртун японга сатканнар» дээш өлүрүп шииткен, оон агартканын билер улус Тывага мүн-не турган-даа болза, ынчан чо-гум чүү болуп турганын эки сайгарып билер кижилер кончуг эвээш бооп, олар безин ол дугайында чонга-хөйге чугаалаар эргези чок болуп, ханныг репрессияларның ханы дазыл-дөзүн коптарар арга совет ниитилелге турбааны чажыт эвес-ле болгай. Шаажылаттырганнарның ажы-төлү, төрөл-дөргүлү чоок кижилеринин дугайында чугаалап, алдар-адын ажы-биле эгидер аргазы чок болуп, халаптыг үе катап эглип кээр чадавас дээш, он-он чылдарда коргуушкун адаанга чурт-тап келгени база билдингир. Шыны-биле чугаалаарга, репрессияга

таварышканнарның арыг адын ниитилелге эгидер талазы-биле кылып ажилдар ам-даа эвээш эвес болуп, ону эчизинге чедирери бистиң тыва ниитилелдин чайлап болбас хүлээлгези апарган.

Чүгле 1980 чылдарның ийиги чартында ниитилел амыдыралыңа чаартылгалар эгелеп, ажык-чарлыг чорук чарлаттыңан, чуртка демократтыг чорудулгалар күш кирип эгелзэн соонда, репрессиялаткан кижилеринин дугайында баштай солун-сеткүүлге, өске-даа массалыг информация чепсектеринге бижээн, дамчыткан чүүлдер көстүп кээп, оон документалдыг болгаш уран-чечен номнар үнүп, кайы хире берге үени чурттап эрткеннис амгы салгалдың улусунга чоорту билдинип эгелзэн. Чурмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай дээн ышкаш шаажылаттырган удуртукчуларның дириг арткан ажы-төлү база сактышкыннарын бижип, парлаткылаан. Тывага «Мемориал» ниитилелдин салбыры, политиктиг репрессиялар музейи (Национал музейиниң салбыры) тургустунган, скульптор Товариштай Ондарның «Чагыртпаан арат» деп турскаалы Кызылдың барык төвүндө турупкан. Бистиң үеде репрессияларны шинчилээр, ол талазы-биле ажилдарны бижири, арткан документилерни чыыр ажыл элзэн шапкынчаан.

1991 чылдың октябрь 18-те РСФСР-нің «Политиктиг репрессиялардан качыгданнарны агартыр дугайында» деп Хоойлузун хүлээп алган база РСФСР-нің Дээди Совети «Политиктиг репрессиялардан качыгданнарның турскаал хунун тургузар дугайында» деп Доктаалын хүлээп алган соонда, Тывага политиктиг репрессиялар дугайында чүүлдерни, сактышкыннарын парлатка болгаш электроннуг массалыг информация чепсектеринге идепкейлии-биле парлап, дамчыдып эгелзэн.

Эртем езузу-биле кылган шинчилел ажилдары амдызында эвээш. Чижек кылдыр эртемден Монгуш Байыр-оолдун «Тывага репрессиялар» («Репрессии в Туве») деп парлаттынмаан шинчилел ажылын айтып болур. Ол-ла авторнуң кыскажак эртем статьялары база парлаттыңан. Политиктиг репрессиялар талазы-биле эң-не улуг хемчээлдиг болгаш хөй янзылыг материалдарны Н. Кунчун «Тывага 1929-1954 чылдарда репрессиялар дугайында документилер чыныды» деп чыныдызынга 5 томнуг кылдыр чыып тургускан, ол ажыл амгы үеде Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институтунуң эртем

архивинде шыгжаттынып чыдар.

Репрессиялар дугайында бижип турган чамдык кижилериниң аттарын адаза чогуур. Чогаалчылар, журналистер Эдуард Донгак, Кызыл-Эник Кудажы, Монгуш Кенин-Лопсан, Екатерина Танова, Чооду Кара-Күске, Александр Даржай, Феликс Сеглеңмей, Михаил Дуюнгар, Валерий Шаравии, Алексей Дүгержаа, Иван Келик-Сеңги, Ондар Охемчик, Василий Салчак, Саяна Эндүр, идепкейлиг хөй-ниитичилер, удуртукчулар чораан Монгуш Достак-оол, Николай Кунчун, Михаил Шур-оол, Дозур-оол Тинмей, эртемденнер Юрий Аранчин, Монгуш Байыр-оол, лама чораан Куулар Орус, прокурор Ольга Бузыкаева, репрессияларга янзы-бүрү деңнелдиг кижип чораан Оюн Полат, Монгуш Аратас, айыыл чок чорук органның хоочуну Артем Борбак-оол, репрессиялаттырганнарның ажы-төлү, чоок кижилери болгаш өскелер-даа аңаа хамааржыр. Ол материалдарны чырыдарыңа «Шын», «Тываның аныяктары», «Хемчиктин сылдызы» солуннарның, «Улуг-Хем» сеткүүлдүн болгаш Тываның ном үндүрер черинин ролу улуг болган.

Шаажылаттырган улустуң чоок кижилеринин ажыг-шүжүү, оларның сеткил-сагыжының аарышкызы кажан-даа намдавас, оларның балыгларын үе черле экиртпес. Чогумна ындыг улус-биле ужуражып танышкаш, бо номну бижири-дир деп бодал угаан-сагыжымга ты-ылган. Репрессияларга таварышканнар эңмежок болгай. Оларның аразында Тываның шылгараңгай оолдарының бирээзи Оюн Танчайны кол маадыр кылып алгаш, Тыва Арат Республика үезинде, үжен чылдарның төнчүзүндө болган репрессияларны колдадыр бижип, бо теманы моон мурнунда чырыткан кижилеринин ажилдарын хынамчалыг шүүп көрүп, сайгарып, ажыглап тургаш, калсырылга кылдыр чамдык документилерни, сактышкыннары кирип, номуну бижидим. ССРЭ-ге каттышкан соонда болган репрессияларны бо номда сайгарып биживээнин сагындырып каайн, чүге дээрге номну турскаатканым Оюн Танчайның амыдыралы-биле ол качыгдалдыг, ханныг болуушкуннар харылзаа чок апарган.

«Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр» дижири болгай. Амгы салгал Тывавыстың төөгүзүнүң аар-берге арыннарын база ажып көрүп, танышсын, Оюн Танчай деп кайгамчык кижиниң намдары, үзел-бодалы, чүткүл-соруу, ажыл-чорудулгазын билип ап, үнелеп чорзун, тыва черге шак ындыг ханныг репрессиялар, каржы-бак үлгедиглер кажан-даа катаптавазын, алыс шын, чөптүг чорук тергидезин дээш, сеткил-чүректин аарышкызы-биле, угаан-сарыылдың углап-баштааны-биле бижээн номуну Силерге бараалгаттым, хүндүлүг номчукчулар.

ОЮН ТАНЧАЙНЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ АЗЫ

Таңды-Тыва Улустуң, Тыва Арат Республиканың эң көскү күрүнө ажилдакчыларының бирээзи, хөй янзы салым-чаяаның, кайгамчык солун, ханы уjur-уткалыг болуушкуннар-биле байлак болгаш төнчүзүндө канчаар-даа аажок аар-берге амыдыралды көрүп эрткен Оюн Танчай деп кымыл? Ол Оюннар кожуунуң албатызы дарган арат Чырандай (Чарандай, Чырындай деп база бижип турган) Оюннуң өг-бүлезинге, Межегей деп чайлагга 1893 чылда (1894 чылда деп медээ база бар) төрүттүнгөн. Өг-бүлеге үш оол турган: Танчай, Чик-Сүрүн болгаш Данзын (Данзын-Көк азы Көк-Данзын). Алызында фамилиязы апарган Танчай деп адының өске бижилгелери: Данчай, Данчжай, Танжай.

(Уланчылыг)

Валерий КАРА-ООЛ.

КАРА-ХӨЛДҮҢ СУБУРГАНЫ

Тываның чону Кара-Хөлдү генералдар чуту дээр болгай. Шынап-ла, оларның бирээзи Кара-Хөлдүн оглу, милицияның генерал-майору Владимир Бораевич Кара-Салдың 80 харлааны чылында «Эп-найыралдың чаңгыс деми» ыдыктыг субурганны генералдың уруу, Моолда Россияның элчин черинин ажилдакчысы Елена Владимировна Кара-Сал база оон чок төрелдери туттуруп дооскаш, Кара-Хөлдүн чонунга өргүп, хүлээдип бергени төөгүлүг.

«Эп-найыралдың чаңгыс деми» субурганды Тываның сүлдө демдээн база сиилбип чурар. Субурганның чери онзагай. Ону ногаан эзимнерлиг бедик даштар хүрээлзэн. Огар, Даспы хемнерниң белдиринин суурнуң стадионунуң чанында, арамайлап ыдыгга каан черде турар. Шак моон Алаш хем каш башы черде агып бадып чыдар. Субурганны ырактан көрүп өндүр-чаагай, чараш көстүр. Ындыг субурган Тыва ховар-ла боор.

Бо ыдыктыг субурганның тудуунга, ыдыктыг ажил-үүлөге Моолдун Улуг-Хүрээзинден чалаттырып келген лама-башкы Тогоо Амгаланбаатар, Кызылда «Таши Пандэлин» хүрээзинден Аяс башкы олар база бистиң дуңмаларывыс Ирина Тар-оол-овна Аракчаа, Валерий Шиловович Даржаа улуг организакчы ажилды кылып чорутканнар.

Олардан аңгыда субурган тудуунга Бай-Тажуунуң чагыргазының даргазы Алдай-Мер Алдандаевич Ховалыг, Кара-Хөл сумузуңуң чагы даргазы Сайлык Сергеевна Иргит, Долбан-кыс Дана Хертек баштаан Кара-Хөлдүн школа, клуб, уруп сады, эмнелге дээш өске-даа албан организа-черлеринин ажилдакчылары эң идепкейлиг кириккенер. Ол ышкаш субурганның тудугжулары Али Күдеректи, Михаил Күжүгетти, Арбын Даржааны, Херел Хертекти, амы-хууда улуг ачы-дуза чедир Галина Данзын-ооловна Даржааны, Любовь Тотканов Иргитти маңаа база онзалап демдеглээр апаар.

Субурганның ажыдышкынынга Россия Федерацияның камгалал яамызының сайыды, армия генералы Шойгунуң акызы Калинин-оол Сергеевич Күжүгет, партия-совет органның хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчысы Серекей Сономович Херт хоочун кезер эмчи Сайын Сергеевич Климин, Улья Павловна Бичелдей, ТР-нің Дээди Хуралының депутаты Маргарита Михайловна Чүлдүм, Барыын-Хем кожуундан болгаш Ак-Довурак хоорайдан ТР-нің Дээди Хуралының үш чыыжының депутаты чораан Владимир Бокпаштаанович Ооржак, ССРЭ-нің алдарлыг сүт мастери, Олимпийжи курлавырлар училищезинин, ректору Александр Хертекович Доржу дээш өскелер даа чалаттырып келгеннер.

Субурганның байырлыг ажыдышкыны өлчөкөжиктиг сентябрь 27-де Кара-Хөл (Даспы-Аскы) суу болган. Ону генерал Владимир Бораевичинин дуңма Даш-оол Кара-Сал ажиткан. Владимир Кара-Сал уруу Елена Кара-Сал байыр чедирип сөс ап чугаалап.

Байырлыг ажыдышкынның соонда Кызылда чалаткан хүндүлүг лама башкылар «Таши Пандэлин» хүрээзинин камбызы Омак Сарыг, ол-ла хүрээн кеский сагылдыг ламазы Эрес Нурзат, «Балд Брэйбулин» хүрээзинин кумзат ламазы Дашдэн Цогтбаатар башкылар улуг өргүл кылып, саң салг номналы доостурга, арыннарында хүлүмзүрүг чайна өөрүшкү-маңайлыг чон суурнуң көдээ клубуна чылып келдилер. Келген чоннуң хөйүндөн бичии клуб сыңмайн бардылар. Аңаа шаңнал-мактал соон Тыва Республиканың алдарлыг артистери Борбоол Салчак, Омак Ооржак оларның кижилгези-биле солун концертти чон сонуграп көргөн. Суурнуң чомага хандыр дыштанып, ойнап-хөгөп алганнар Кызылдан келген аалчылар, бистер-даа Кара-Хөлдү биче сеткилдиг, хүндүлээчел, сүзүктүг чону-биле бийрлашкаш, найысылал Кызыл хоорай кайы сендээ айттаныптывыс.

ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ!

Даш-оол КАРА-САЛ (Хомуш)
Кызыл хоорай

Октябрь 10 – сагыш-сеткил кадыкшылының бүгү-делегей хүнү

ЭРГЭЭ ӨӨРЕНМЕЙН, БЕРГЭЭ ӨӨРЕН

дугаар кижилер бүрүзү оон аарып чоруур. Ынчангаш сагыш-сеткил аарыгларының санын эвээжедири делегейде бир кол сорулга болуп турар.

– **Раиса Намчаловна, силерниң эмнелгелерге кандыг-кандыг аарыгларды кижилер кирип тура-рыл? Пациентилериңер аразында тываларның болгаш өске омак-сөөктүг кижилерниң кайызы сан талазы-биле чая басып турарыл? Ол ышкаш назы-хар талазы-биле кандыгыл?**

– Республиканың психиатрия эмнелгезинде бо-ла хей таваржып турар шизофрения, эпилепсия, олигофрения (угаан-медерели четпес), янзы-бүрү невроздар, депрессия дээш оон-даа өске сагыш-сеткил аарыгларындан аараан улус эмнедип чыдар. Оон аразында Альцгеймерниң аарыгын таварышкан кижилер база бар. Ол дээрже угаан-медерели кошкаарының, угаанын шуут чидирериниң аарыг-дыр. Кандыг-даа аттыг аарыглар бар, чижээ, галлюциноз, идиотия, кретинизм, сезон депрессиясы (күзүн, чазын кирер), истерия, секс талазын сундулуу, сээдеңнээри, паранойя дээш санаар болза оон-даа көвей.

Сагыш-сеткил аарыгларына кан-

дыг-даа нацияның кижилери таваржып турар, ынчалза-даа тывалар хей, чүге дизе республиканың чурттакчы чонунун көвей кези тывалар болгай. Назы-харын көөргө, улуг-даа назылыг база аныяк-даа кижилер бар.

– **Ындыг аарыгларның үнөр дөзү адындан-на илдең: ол бүгү сагыш-сеткилде, оон орта эвес байдалында дээрзи көскү. Чүге-ле кижилерниң сагыш-сеткили саргып, аарып баксырап чоруур чүве ирги?**

– Бо аарыгларның көвүдээринге салдар чедирип турар чылдагааннар дыка хей. Чижээ, политикада болгаш экономикада өскерлишкенин база янзы-бүрү информацияларның кижиге улуг, аар салдары. Аарыгларның тыптыр эге чадазы болза амыдыралда хамык-ла хей стресстер (ажыл-агыйга, өг-бүлөгө эпчок чүүлдер, алгыш-кырыш, хоп-чиптер, агаар-бодустун өскерлишкенин дээш оон-даа аңгы таарымча чок чүүлдер. Делегейде болуп турар чер шимчээшкенин, үер, хат, өрттер, бодус халаптары... Мындыг чүүлдерге таварышкан кижилер хей муңгараар, уяраар, ынчангаш шизофрения деп аарыгга чедер, моон үнөр дөзү муңгаралда. Чамдык улус муңгаралдан арагалаар, таакпылаар, наркотиктерге сундулай бээр. Арагалаар чоруктар болгаш наркотиктер бүдүмелдер ажыглаары бүгү делегейни дүвүредип турар, бо хора-ге чачылдар хамык-ла багай түңнелге эккээр: халдавырлыг аарыглар, ВИЧ, сифилис, озал-ондактар, авариялар, кем-херекке онаажыры, бодунуң амы-тынынга чедери дээш оон-даа өске.

Амгы үеде стресстер (сагыш-сеткил дүвүрээзини) кижилерниң амыдырал-чуртталгазының кезээ болуп турар. Аныяктар стресс-биле демисежир дээш, кол чүлдү уттуп алырлар.

– **Ылаңгы ажы-төлдүң сагыш-сеткили дүймөп, муңгаралга алзып чорууру, шынап-ла, сагышсыранчыг, дүвүрөнчиг болуп турар чүве-ледир...**

– 2018 чылды «Дүрген өскерлип турар делегейде аныяктар болгаш сагыш-сеткил кадыкшылы» деп адаан. Уругларга стресс болуп турар чүүлдер: школаже өөренип киргени, өске школаже шилчээни, школа дооскаш, дээди өөрөдиге черлеринче киргени, бажыңдан ырап, ада-иезиден чарлып чорупканы, ынакшыры, дээди эртем-билиг чедип алгаш, ажил-агый дилээри, өске улус аразында тааржып ажилдаары дээш оон-даа өске.

Муңгараары, уяраары (депрессия) уругларның, аныяктарның аарыгларының аразында 3-кү черде турар. Бодунуң амы-тынынга чедери (суицид) 15-29 харлыг кижилерниң өлгөн чылдагааннарының 2-ги черинде. Бир эвес аарыгы тыптып келген үезинде эскербейн баар болза, ол эмнеттинмейн, хоочурап каар.

– **Тываларның «сагыштан аарып, сүзүктен сегиир» деп үлежер домаа өттүр-ле сөглээни аа? Аарыгларны болдурбас дээш чүнү канчаарыл?**

– Эң-не кол чүве – стресстерге алыспазы. Улуг улус, ада-ие, башкылар уругларга бергелерни ажып эртеринге дузалажыр. Школарга, ортумак өөрөдиге черлеринге психологтарның дузасы, деткимче херек. Өөрөдиге черлеринге психологтуг дуза чедирериниң тускай өрээли турар болза эки, сагыш-сеткил оожургалы, психокоррекция кылыр.

Кижилер бергелерге таварышканда боттарын ап билеринге өөрөдир, релаксация, медитация аргаларын ажыглаары, күш-культурага ынак, кадыын камнаары, таакпы, арага, наркотиктерниң түңнели багай дээрзин шижээдип алыры чугула. Уругларны бичизинден тура бергелерге ундаравас, кадыг-быгыг кылдыр өөрөдир болза эки.

– **Тываларның «эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн» деп база-ла өттүр сөглээни угаады сагыш-сеткил кадыкшылының хүнүнде кончуг-ла чөптүг кылдыр дыңналыр-дыр. Интервью бергениңер дээш, өөрүп четтирдим, Раиса Намчаловна.**

Надежда ЭРГЕП.

Жыл-ишчи кижилер

ӨГБЕЛЕРИН
ЛДАРЖЫТКАН

Мээң даайымны Дамдын Буяндиевич Тейнин дээр. Тейнин деп фамилия мээң кырган-авамның ады-дыр. А Буянды дээрже кырган-авамның ады.

Даайым эрткен чүс чылдың чылдарында документизин адырып турда: «Кымның оглу? – деп айтырарга, «Тейнин Буяндының оглу мен» – дээр-фамилиязын авазының адын, чазының ат-сыын ол хевээр тырып каан. Ынчангаш чаңгыс даайымны Дамдын Буяндиевич Тейнин дээр. Ол ам чораан бол-таптыг-ла 85 хар назылыг дээр. Тыва АССР-ниң алдар-малчыны аттың база херек идектериниң эдилекчизи.

Мээң бо чагаамның маадыры даайымның ийи дугаар оглу Борис Тейнин дугайында. Борис ам тур 60 харлап турар. Ол 1974-ылдан эгелээш, бо хүннерге дир 44 чылдың дургузунда малчынап чоруур. Бичизинден ра мал аразында өскөн. Бот-стиң ада-иезиниң ажы-төлүн а-ажылга өөрөткени, оон келир де чуртталгазын улуг дөгүм-лган. Ол Мугур-Аксы школа-дооскаш-ла, 1970 чылдардан елел, ада-иезиниң дузалакчы дарчызы болу берген. А кажан 78 чылда Совет Армияга шериг лээлгезин эрттиргеш кээрге, азының «адының бажы» хоя-рген болган. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны О.К. Иргиттин уу Светлана-биле өг-бүле тут-н. Олар оон эгелээш, бо хү-

чедир Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Малчын» совхозунда, амгы уни-тарлыг бүдүрүлгезинде мал кадар-бышаан хевээр.

Борис Тейнин малчынап кел-ген үезинде күрүнениң малын дыка шынчызы-биле кадарып, өстүрүп чоруур. Малынга сиген белеткээри ол кожуунда кончуг берге, ындыг-даа болза, эң хей мал чемин бе-леткеп алыр малчын болуп турар. Оон түңнелинде соок кышты эки эртип, мал-маганы чидирг чок, эки түңнелдерни чедип ап келген. Борис, Светлана Тейниннер 4 ажы-төлдү кижизидип өстүргеннер. Уруглары бо хүннерде кожуунуң аңгы-аңгы адырларында ажил-дап чоруурлар. Оон ыңай эрес-кежээ малчынар беш уйнуунуң ынак, хүндүткелдиг кырган-авазы, кырган-ачазы. Республиканың кожуунуң хей-ниити ажилда-рынга идепкейлиг кижип келген-нер. Борис Дамдинович райком, комсомолдун кежигүнүңе, рай-он, суму депутадынга каш удаа соңгудуп келген. Бо хүннерде аныяктарның дагыныкчызы.

Оон ыңай бо малчының күш-ажылының чедиишкенин ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң база Тыва Республиканың Чазаа үнелээш, күрүне шаңналдарын тывыскан. 2004 чылда «РФ-тиң көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчы-зы», 1998 чылда ТР-ниң алдар-лыг малчыны атты алган. «Күш-ажылчы алдар» херек демдээниң үшкү чергезиниң эдилекчизи. 1986 чылда Ленинчи комсомол шаңналының лауреады болган, БАЛКЭ Төп Комитетинден 3 удаа «Беш чылдың аныяк гвардей-жижи» херек демдектери-биле шаңнаткан.

Оюн-оол АМЫРТАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Мугур-Аксы суму.

Чагыдылга-2018

“ШЫННЫҢ” ӨҢНҮКТЕРИ

Тыва Арат Респуб-лика үезинден бээр-ле үндезилеттинип тургус-тунган, араттарның хүн бүрүде холдан салбас “көрүнчү”, хойлап алгаш, номчуп чорааны Тываның хоочун үндезин солуну “Шын” солунуң чагыдык-чылары, номчукчулары чер-черлерде кайы хей болуп турары өөрүнчү болбастың аргазы чок.

Чоокта чаа республика эмнелгезинге каш-ла хонукта эмнедип чыдырымда, киж ортузу эрте берген назылыг, адак-бышкаа чиик, шыырак боттуг эр киж “Шын” солунуң үнөр хүннерин барык-ла беш салаа дег билири-ле кончуг, ол киж эмнелге чоогунда киоскиден “Шын” солуну садып алгаш, карак салбайн сонуургап ном-чуп турарын эскерип кагдым.

“Шынның” өңнүктери,
Шынап-ла, хей чоржук.
Солун чокта олар

“Согуру” ышкаш боорлар.

Бо кандыг аайлыг, аал-ораны, ажил-хожулу, ады-бажы кым деп киж ирги деп бодааштың, оон-биле та-ныжып чугаалажы бердим. Ол Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы сумузуңуң хүндүлүг ха-маатызы, мурнунда “Совет Тыва” совхозка бүгү назы-нында ажилдап чораан, Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажил-дакчызы, Тываның алдарлыг механизатору, Хүндүлелдин

демдээ” орденниң эдилек-чизи, Күш-ажылдың хоочуну, суму, район, Дээди Советтиң депутадынга соңгудуп чо-раан Өлчей-оол Чамыянович Өшкүлүг дээрзи болду.

– Мен бүгү назынымда “Шын” солуну чылдың дөрт эргилдезинде үзүктелишкени чок чагыдып алгаш, номчуп тур мен. Чаңгыс-даа хүн “Шынны” номчувайн баарымга, сагы-жым саарзык ышкаш апаар. “Шынның” чаа үндүрүлгези келирин четтикпейн манаар-дыр мен. Солун номчуvas киж “согур” ышкаш болгай. Аякта аартап олурган шайымны ара каапкаш, шымдай-ла баштайгы дээрзинде “улуг-карапакаш”, оон ам-на шөлзэн “быттап”, солунда бижзэн чүүлдерни шуптузун хандыр анализтеп номчуур мен. Чүгле мен эвес, өөм ишти Көк-кыс Чамыяновна, оолдарымдан эгелээш улуг сонуургал-биле номчуурлар. Кадайым совхозтун кадр кил-дизинге ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Оолдарым Байыр Өшкүлүг үндүрүг черинде, Аяс суурда ажилдап, чурттап турар.

Алыс бодум черле меха-низатор болгаш, Теректиг деп черге ногаа-чимис тарааш, мурнуку одуругга чоруп, элбек дүжүттү өстүрүп турдум. Амгы үеде дузалал ажил-агыйын хөгжүдүп, мал-маган тудуп, ногаа тарып, амыдыралга эрге-жок чугула ажилдарны кылып тур мен. Үе-шатның аайы-биле

хол куруг олурарга, хоржок болгай. Сөөлгү үеде кадык арай баксырап тур. Ынчангаш бо эмнелгеде эмнедип чыда-рым бо-дур. Сөөлгү үеде “Шын” солунуң чагыдылгазы арай эвээжеп турары хомуданчыг-дыр. Чер-черлерде эрге-ча-гырга черлери “Шын” солунуң чагыдылгазынче кичээнгени күштелдирерин күзээр-дир мен.

Ынчангаш хүндүлүг төрөл чонум! Тыва дылда үнүп турар хоочун үндезин солунуусту доктаамал чагыдып номчууру-биле силер бүгүдени сеткилим ханызындан кыйгырдым! – деп, Өлчей-оол Өшкүлүг чугаала-ды.

Ол ышкаш ол-ла эмнел-геге эмнедип чыткан Өвүр кожуунуң Солчур сумузуңуң хоочун чурттакчызы, 65 харлыг Чкалов Сандыкович Куулар “Шын” солуну чагыдып алгаш, холдан салбайн, улуг сонуур-гал-биле номчуп турар болду. Бо бөдүүн тракторист-механи-затор киж-дир.

Көрсес силер бе? Көдээ ажил-агыйың хоочуннары безин “Шын” солунга ынчал-дыр хандыкшып, ынакшып, чагыдып алгаш, номчуп турда, бистиң аравыста чамдык удур-тукчу дарга-бошкаларымыс “Шын” солунуң чагыдылга-зынче сагыш салбайн, ону “хаайыңга какпайн” турары элдептиг.

Өшкүлүгнүң үлегерин
Өөрениңер, шижээдирер.
Шынап артак солунуус,
“Шынны” утпайн, чагыдыңар!

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

● Сайлыкмаа КОМБУ

КЫЗЫЛ-ДУСТААН КЫРГАН-АЧАМГА ЧАГАА

(Тоожу)

(Уланчызы. Эгези №117

«Шын» солунда)

ОРУКТУҢ ЭГЕЗИ

— Кырган-ачаң... Ыы-ы-к, кырган-ачаң... — дээш, Бурундук бир-ле чүве чугаалаксааш, ыт чок барды. Мен ооң арнынче көрнүп келдим, а ол менден шырайын чабырып, ынаар-ла тайгалар баштарынче көрүп алгаш, ыт чок олурпту. Кайыбыс-даа кезек ыт чок олур бис.

— Че, ындыг-дыр. Канчаарга-даа кады өскөн эрлер-ле болгай бис, ынчангаш үргүлчү кады бис. Эр кижилер эр эжинге дузалашпас болза, кымга дузалажырыл. Эрлер кады чоруур ужурлуг. Орукка чиер чөмни мен ап алыын. Сен чөм алба. Улузун караый бээр — деп, кезек када дүшкөн ыржымны үрөп, Бурундук эжим эр, эрлер деп сөстү дыңзыды адап тура, шийтпирлей каапты. Ол идегелдиг болгаш чаңгыс сөстүг деп чүвени мен билер-ле болгай мен. Ынчангаш хем кыдынга үр болбайн ужуражып алыр кылдыр дугуржуп алдымыс.

КЫЗЫЛ-ДУС ТӨНГЕН БЕ?

Шагаа чоокшулап олурда, бир хүн школадан кичээлдер соонда келгеш, Аржаана угбамның ыглап алган турганын эскердим. Мен кирип келгеш, эжиим безин хаап четтикпейн чыдырымда-ла, маңнап келгеш, куспактаныпкаш, кырган-ачаң «кызыл-дустап» чорупкан-дыр деп чугаалааш, мырыңай-ла мөөрөп эгеледи. Ол үеде честем база чедип келген. Ол ыяш ажил-агый чериниң экономизи болгаш, ажилы хөй болганындан бичии орай кээр кижилер. А бо удаада бирги элчегиниң кичээлдер төнөргө чедип кээр мээң-биле деңге-ле келгени бо. Честем ону оожургадап, «чаш төлүң бода, өпөявыс бода, туттун, эжим» деп угбамны куспактап алган чөптөп, аргалап тур. Угбам бичии өпөя манап турар, ажилындан шөлзөлөп алган ам бажыңында олурар. Өйлеп-өйлеп эмчилээр дээш чоруп каап турган кижилер. Ынчангаш ыглап болбазын честем катап-катап дилеп, чагып турду. Оон олар өрээлинче иелзэн кире бергенде, чугаазы менээ база дыңналып келди. «...Мен чоруптайн, даргамга чугаалап кагдым. А сен мындыг чараш байдалда кижилер ындыг чер барбас ужурлуг сен. Хүрээже барып, харын йөрзөл чагыдып, ном номчудуп калзыңа эки боор. Эзир-оол база чаш кижилер кайнаар-даа барбазын...» дзэн честемниң сөстери кулаам ужунга дыңналды.

Кызыл-дустап чорупкан. Дустап алыры-биле чорупканы дээш, чүге ыглап турар кижилер боор угбам. Ырак чорупканы ол-дур аа... Дыка ыракче аан.

Кырган-авамның шай согаажынга соктап алыр кызыл-дузу төнгени ол бе?! Мал-маган чылгаар дустар ам чок бе? Чоп, эртен чылын чазын улуг-улуг көк хая дустарны Хүрөп даайым машина долдур эккеп, дүжүрүп каан ийик. Олар ындыг дүргөн төнө бергени ол бе? Ынчангаш кызыл-дустап чорупканы ол бе, кырган-ачай.

Ийе, кызыл-дус — эң чугула. Ылаңгыя бистерге, мал-маган карактап чоруур кижилерге.

Өөвүс дөрүндө аптараларның бирээ-синде ак кадак-биле ораап каан дус караа

бар. Чаражы аажок. Кылаң шил дег. Мээң чудуруум хире улуг. Кырган-авам өйлеп-өйлеп ону ужулгаш, адыжынга кезек тудуп, суйбааш, катап-ла ол ак кадакка ораагаш, шыгжап каарын каш-даа эскерген мен. Бир катап оозун аптарадан ужулгаш, мээң холумга база тутсуп, «Бо болза тос эртинениң бирээзи-дир, оглум. Улуг апарган кижилер билеп ал. Бо дусту мээң кырган-авам авамга дамчыдып берген. А кырган-авамга авазы, а аңаа ооң авазы дамчыдып берген дээр чүве. Салгалдан салгалче дамчып кел чыдар дус караа-дыр, эртинен-дир, оглум. Мен мону сээң аваңга, үези кээрге, дамчыдып бээр мен. Ол мээң хеймерегим, үш оолдун соонда төрүттүнгөн чаңгыс кыс чүвөм болгай. Дус караан шаг-төөгүдөн бээр тыва кижилер аптара дүвүнге шыгжап ап чораан. Дус — кижилерниң амы-тынын безин ап чораан. Дус дээш кижилер амы-тынындан-даа чарлып чораан...» — деп мээң бажымны чыттай каап, чугаалап олурду.

Шынап-ла, дус амыдыралда чугула дээрзин билер мен. «Дус чокта амдан чок...» деп үлөгер домак база бар. Кандыг-даа чөм дус чокта амдан чок болур. Кыштаавыста улуг кажаны ийи аңгылап каан: инек кажазы биле хой, өшкү кажазы. Оларның кайызының-даа иштинде хая дег улуг дустарны мал-маган шупту-ла чылгап кыштаар. Чайлаавыста дес кажазы иштинде база-ла дустар бар. Эртенги үеде база кежээ одардан кирип келгенде, мал-маган дус чылгаар дээш, мурнун былаажып, үскүлөжи бээрлер. Ынчангаш даайларым Хүрөп, Өнөр, Чойган суглар улуг хая дег көк дусту үш-дөрт хире чара шапкаш, кажаның аңгы-аңгы черлеринге салып каар ужуру ол. Бир катап инектер кажазыңа чыткан дустар төнгөн. А инектер өшкү-хой кажазында дустар барын билгеш, ынаар чүткүп кирип турганнар. Хүрөп даайым дус чүдүрүп эккелгиче чедир, хой-өшкү кажазының дустарының чартыын инек кажазыңа кады көдүрүп кирип турганывысты утпаан мен, кырган-ачай. Кырган-авам харын «чаш оглуңга аар дус көдүртпө, суурдан бо оолдарның эртен-даарта келирин маназыңа кандыгыл?! деп мен дээш сагышырап, чанывыска кылаш-тап келгенин база сактыр-дыр мен. «Эр кижилер шыдаар оң, ажырбас» деп, мени деткип турдуң, кырган-ачай. «Багай хеймер кызымыс Өшкү-Саар бо оглун божуп алырга, кайы хире амырап, өөрүп туржук бис. Улуг уруу Аржааназының соонда, элзэн узап-узап, харын-даа оран-тандының хайырлааны-биле оол божуп алды. Өөредилге чылы эгелээр-ле, башкы кижилер каяа үр олуруп шыдаар, ынчангаш авазы ажылдай бээрге, мону, мырыңай чаа-ла үңгөп эгелзэн чаш чүвени, эккеп алгаш, өшкү сүдү-биле эмискиктөп азыраан болгай бис. Өшкү-Саарымыс ам ийи оолдуг, ийи кыстыг болганы ол... Аржааназы эмчи институтун дооскаш кээрге, өгөп-баштап алды... Кызымак хеймерегимни аарай...» деп чугааланмышаан, кырган-авам инектерин барып саай берген.

НАЙЫРАЛ — УЛУГ КҮШ

Дугурушканывыс ызугаар хем эринге чедип келдим. Эрик кыдынга ногаан шыкка чааскаан кезек аңдаштанып чы-

дыр мен. Чиңгир көк дээр, ногаан арга, шык... Магалыын, төрзэн чери дег эргим чүүл черле чок-тур дээрзин база катап миннип бодандым. А төрзэн кижилери база ындыг. Дүргөн-не кырган-авам, кырган-ачам сугга четсе...

Удаваанда Бурундук чааскаан эвес, эштиг кел чөр. Иштимде дүвүрей бердим. Ол кымыл? Чүнү канчаары ол ирги? Бодалым бүтпези ол бе? Чоокшулап келзе-ле, Үдүгүр. Бирги класска кады-ла өөренип кирген болгай бис. Бирги классты суурум школазынга өөрөнгөм соонда, ынавайн турумда-ла, хоорай школазынче угбам мени алгаш барган. Авам, ачам база «орустап өөренип алыр сен. Угбаңга база дузалажыр сен» дээш, албадапканнар.

Үдүгүр-биле куспактанчыптымыс. Холдарының шыырак, күштүг апарганын эскердим. Чаңгыс кудумчуга-ла ойнап өстүвүс. Чаңгыс класска Бурундук, мен, Үдүгүр үжелдиривистиң парталары база кожа турган. Үшкү одуругун ийи дугаар партазынга Бурундук, ооң артында үш дугаар партага мен, мээң артымда дөрт дугаарыңа Үдүгүр олурган чүве. А чанывыска башкы кыстар олуртуп каан. Оон башка бистер үжелзэн-даа болза, чаңгыс партага олуруп алыр ийик бис. Мен Маңнай кадарчының уруу Айлаң-биле олурган мен.

— Мындыг-дыр, эрлер — дээш, Бурундук шийтпирлиг үн-биле чугаалай-дыр. — Эзир биле мен ам чоруптар бис. А сен эжим, Үдүгүр, бисти көвүргүңү кежир үдеп каг. Кайы-бирзэвис черле артар ужурлуг. Чайгы дыштанылга эгелзэни-биле школа селтелгези чоруп турар, ынчангаш аваң чай чок. Дуңмаларыңны карактаар, оларга аш-чем кылып бээр кижилер база чок болгай. Бүгү чүүлү хайгаарал, дыңнаалап турар сен. Кажан-даа кады бис деп даңгыраавысты сактып тур силер бе?

Ийе. Ол даңгыракты канчап уттур боор. Бистер үжелзэн бирги классты доозуп тура, май 25-те школың сөөлгү коңга байырлалың соонда, бо-ла эрик кыдынга ойнап-ойнап, та чүнү билип алганывыс ол, даңгырак хүлзөп алган болгай бис. Черле эрес сорукут эживис Бурундук мындыг чүүл чугаалаан чүве:

— Эртен чылын садик бисти школаже үдеп каан болгай. А ам бирги классты доозуп алдымыс. Клазымыс башкызы-биле Бош-Дагдан чыгган кара-хаак чечектерин бөгүн доозукчу угбаларга, акыларга тудустувус. А бистер школа доозуп алгаш, та кайнаар баар бис. Кайнаар-даа баар болза, каяа-даа чорааш, черле найыралывысты үспес бис аа, эрлер!

Мен бо-ла шыкка өрү көрүп алган чыткан мен. Дээрде эдир булуттар оожум көжүп, ынаар-ла даглар уунче чылып чоруп турдулар. Шынап-ла, мен, Бурундук, Үдүгүр — каяа-даа үжелзэн бис. Школаже эртенги шакта бот-боттарывысты манажып алгаш, кады чоруп турдувус. Парталарымыс кожа. Кичээлдер соонда үжелзэн кудумчуну куду хөөрөшпашаан басыптар ийик бис. Кыжын дошка кадыла конкылээр, чуңгулаар болгай бис. Олар чок турган болза, меңээ коргунчуг-даа, муңгаранчыг-даа апаар ышкаштыр. Бурундуктуң ол сөстери бистерни, үжелдиривисти, бодандырыпкан хире.

Кезек када ыржым дүштү. Чүтле хем выста хемниң суу сергек аялгазын ынаа шыаан, бистиң шийтпир үндүрүмүң дыңнаксаан-даа ышкаш болду. Үржымны Үдүгүр бир дугаарында чугааланы-дыр:

— Найыралды канчап алыр-дыр. — Канчаар? — деп, мен элдепкени айтырдым. — Демирни канчап ап болу а... — деп аксым ажыдып чыдырымда мени үзе кирипти.

— Улуг эргээр бээр тудунар, ч дээш, карманындан серенги хаары уштуп эккелди.

Шуптувус солагай талакы холууңуң улуг эргектерин мурнунче шыдаар шыа выс-биле хере тудуп алдымыс. Үдүгүр бир серенгини шаккаш, ооң одун салааның адаанга тудуп алды. Серенги төндүр хып, от өже бээр-даа, улаштыр улаштыр серенгилерни шап-ла тур.

— От чиртип турда, даңгыракты берээлиңер... — деп, сүмелей-дир. Баштай-ла Бурундук эгеледи:

— Мен бүгү назынымда бис үш эр найыралын камнаар мен!

Ооң соондан эдери чугааладымыс. — Эзир-оол, Бурундук, Үдүгүр үш эр найыралын бүгү назынымда камнаар мен!

— Бистиң найыралымыс бузулбас дээш даңгыракты берип тур мен!

Даңгыраавыс бээр дээш, отка у салааларывысты чиртип, ызырыны шыдажып эртивис. Ам-на от төнгөн, чалза-даа салааларың саргырың үрүп-чайып пат-ла болдувус. Салаа кежээ ыжып, суглаңгылап келгенде, аа көрүп кааш, эм чагаш, шарып бер чүве. Эртенінде Бурундукту көөрүң улуг эргзэн база шарып алган, ам а оозун бичии өрү көдүрүп алган бол Үдүгүр ол кежээ авазыңа дузалах шала чуп чадап каан. Чаңгыс холу-бы ажилдап, бир холун чайып каап тур боорга, авазы тудуп көргөш, мырың ла алгырылкан болган. Ынчангаш эм дээш, дүргөн-не чандырыпкан. Ажыл дүвү-далаш кылгаш, барык-ла маң-бы келгеш, оглунуң салаазыңа хая ч чаап, шарып бергенин билдирис.

Оон бээр бир чыл эрткен. Бис үш оожук дажы ышкаш олуруп алгаш, шийтпирлеп алдымыс. Бурундук биле м чайлагже базып үнөр. Кымга-даа ыт болбас, дуюкаа. А Үдүгүр суурга арты ынчаар шийтпирлзэн соонда, Бурундук туруп келгеш, чүктээр бичии барбаз эгин ажыр октай шаап алды. Үжелзэ базып үнүптүвүс. Удаваанда хем көвүрүүн эртип, чоон-чоон теректер арзынга келдивис. Ушкан бир терекке б кезек ыт чок олур бис. Чугаа чоңа-бистер бот-боттарывысты эки билчип бис. Долгандыр ыржым. Арга иштин ынаар куду хектиң эдери дыңналды. Хтер эдип эгелзэн ышкашыл. Ынчанмай канчаар өөредилге чылы доозулга а эртен июнь 1-ле болгай. Чай. Езуп чай. Үрде манаанымыс чай. Малчыны шагда-ла чайлаглай берген. Теректе кылган көвүргүңүң ол-бо талаларың бараан чедер черде кижилер хамаанча мал-маган барааны безин көзүлбеди. Үжелзэн туруп келгеш, холдарымыс бот-боттарының кырынга салып алгаш көржүп алган тур бис. База-ла ыт ч Кезек тургаш, ам-на шимчеп үнүптүр Мээң биле Бурундук аргаже, а Үдүгүр уунче базыпты.

(Уланчылыг).

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 9164 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3002

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн,
С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.-Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырыга хайгаарал талазы-биле
Федералдык албаның Тыва Респу-
блика талазы-биле эргелели «ШЫН»
солуну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ 17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарны
торларының бодалдары редакцияның туружунда
дүүшпейн барып болур. Айыттынган санчары болза
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катат үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагже дужааганы
график ызуугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонче долдуз.